

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ESNASINDA KARADENİZ ve DOĞU- ANADOLU'DA CEREYAN EDEN GÖÇLER*

Doç.Dr.Nedim İPEK

GİRİŞ

Göç kişilerin yerleşmek amacıyla bir iskân ünitesinden diğerine giderek meydana getirdikleri yer değiştirme hareketidir. Ortaya çıkış sebepleri, cereyan ettiği mekân, katılan insan sayısına istinaden çeşitli tasniflere tâbi tutulabilir.

Göçler, genellikle *iç göç* ve *dış göç* diye ikiye ayrılır. İç göç, bir ülkenin kendi sınırları içerisinde yapılan göçlerdir. Dış göç ise, uzun süre kalmak, çalışmak ya da yerleşmek amacıyla bir ülke sınırlarını her iki yönde aşarak gerçekleşen nüfus hareketleridir. Bu tür göçler ikiye ayrılır: Bir ülkeden başka bir ülkeye yönelik göç hareketine, nüfus kaybına uğrayan devlet açısından *dışa göç*, göçmenin yerleştiği ülke açısından *içe göç* denir.

Göç hareketini, katılanların sayısını dikkate alarak *münferit göçler* veya *kitle göçleri* diye bir tasnife tâbi tutmak mümkündür. Birkaç kişilik küçük grupların ayrı ayrı sebeplere istinaden yaptıkları göçlere *münferit göç* denir. Savaş, ihtilâl, isyan ve tabii afetleri müteakiben kişilerin kitleler halinde yer değiştirmesine ise *kitle göçü* adı verilir.

Göçe karar verenin kimliğini göz önünde tutarak yeni bir tasnif yapmak da mümkündür. Eğer kişi veya grup, herhangi bir kişi ve kurumun zorlaması olmaksızın kendi rızasıyla daha iyi yaşam koşullarına kavuşmak amacıyla göç etmeye karar vermişse, meydana gelen bu göçlere *serbest göçler*; kişinin meskûn olduğu bölgede yaşayabilmesi için gerekli asgarî şartların ortadan kalkması halinde yapılan göçlere *meccurî göçler* denir.

Yurdunu terk ederek başka bir ülkeye giden kişiye genel olarak göçmen denir. Bununla birlikte göçmenleri, göç sebeplerine göre bir tasnife tâbi tutmak mümkündür. Yapılış amaçlarına göre göçmenleri: *Sürgünler, Andlaşmalara tâbi göçmenler, Milletlerarası göçmenler, Tahliye olunanlar, Millî göçmenler, Mülteciler, Siyasî mülteciler, Geri gelenler, Yurtsuzlar, Devletsizler* ve diğer terimlerle tanımlamak mümkündür¹.

Osmanlı bürokratları ise, göçmen tabiri yerine *muhacir* ve *mülteci* deyimlerini kullanmışlardır. O halde, Osmanlı'ya göre muhacir ve mülteci ne demektir? Doksanüç göçmenleri için her iki kelime de kullanılmıştır. 1911 tarihli

* Bu makale 19 Mayıs ve Millî Mücadelede Samsun Sempozyumu Bildiriler (16-20 Mayıs 1994), adlı eserde yayımlanan metnin gözden geçirilmiş halidir.

¹- Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri, Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, İstanbul 1966, s. 11.

İskân-ı Muhâcirin Nizamnamesi' nde göçmenler iki kısma ayrılmaktadır. Birincisi, tâbi oldukları devletin izniyle göç edenler ki, bunlara *muhacir* denilmiştir. İkincisi Türk topraklarına iltica edip Osmanlı tâbiyetine dahil olmayı talep edenlerdir. Bunlara ise *mülteci* adı verilmiştir².

I. Dünya Savaşı esnasında bu iki kavram birbirinden farklı anlamlarda kullanılmıştır. Buna göre *mülteci*, savaş hali sebebiyle düşman işgaline uğrayan Türk topraklarından dahile, yani sınırın gerisine iltica eden ahaldir. Andlaşma ile bir diğer devlete terk edilmiş topraklardan gelenlere ise *muhacir* denmiştir³. Bir arşiv belgesi bu konuya daha iyi ışık tutmaktadır. Buna göre: *muhacir*, aslî memleketini terk ederek Osmanlı tâbiyetini kabul etmek şartıyla Türk topraklarına yerleşen ve geri dönmeyeceğine dair kendisinden taahhüt senedi alınan kişidir. *İskân* edilmek üzere Almanya'dan getirilen Müslüman esirlere ise *Üserâ-yı muhacir* adı verilmiştir⁴. *Mülteci* ise, memleketi istilâ olmasından dolayı Osmanlı dahiline ilticaya mecbur kalan, ancak bu yerlerin geri alınması halinde yurduna dönmek temayülünde bulunan kişidir. *Mülteciler* de kendi içinde iki gruba ayrılmaktadır: Birincisi, istilâya maruz kalan Osmanlı topraklarından daha iç kesimlere iltica edenlerdir. İkincisi ise toprakları işgal edilen bir devletin vatandaşlarından Türk topraklarına iltica edenlerdir⁵.

Cumhuriyet döneminde bu terimler biraz daha farklı algılanmıştır. 1934 tarihli *İskân Kanunu'*na göre, Türkiye'de yerleşmek fikriyle dışarıdan ferdî veya gruplar halinde gelmek isteyen Türk soyundan meskûn veya göçebe fertler, aşiretler ve Türk kültürüne bağlı meskûn kişilere *muhacir*; Türkiye'de yerleşmek amacıyla olmayıp bir zarurettten dolayı geçici bir süre oturmak üzere sığınanlara *mülteci* denmektedir. *Mülteciler* Türkiye'de yerleşmek isterler ve bunu yazılı olarak buldukları yerin mülkî amirine bildirirler ise *muhacir* vasfı kazanmaktadırlar⁶.

²- Ahmed Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Ankara 1995, s.110.

³- *Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi*, III/I, Ankara 1990, s. 206-208.

⁴- Dahiliye Nezareti Aşâir ve Muğâcirin Müdüriyet-i Umumiyesi, *Menâkık-ı Harbiyyeden Vürûd eden Mültecilerin Sevk, İskân, İâşe ve İkdârlarını Mübeyyin Talimatnâme (Mülteci Talimatnâmesi)*, İstanbul 1332, s.1.

⁵- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BA), *Dahiliye Nezareti İdâre-i Umûmiyye (DH-İUM)*, Nr. 14/38; Osmanlı Devleti her iki gruba da eşit muamele yapmıştır. Örneğin, I. Dünya Savaşı esnasında İran mültecilerine Türk mültecileri gibi muamele yapılacağına dair vesikalarda ibareler vardır. *Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH-ŞFR)*, Nr. 64/79: Dahiliye Nezareti'nden Diyarbakir Vilayeti'ne şifre tel (7 Mayıs 1332).

⁶- *Düstur*, XV/1, İstanbul 1934, s. 1156-1157.

Göç, alınması zor bir karardır. O halde, Anadolu'ya gelen göçmenleri böyle bir karar almaya zorlayan sebepler nelerdi? Türkiye'ye yönelik göç hareketlerinin sebeplerini Batılıların Osmanlıya karşı izledikleri *Şark siyasetinde* aramak gerekir.

Bilindiği üzere, XIX. yüzyılda Batılı diplomatlarca siyasî bir terim olarak kullanılmaya başlanan Şark meselesi, 1071'den itibaren Türkler'in batıya doğru ilerlemesi ile başlar. Bu meseleyi iki safhada incelemek mümkündür. I . safhada (1071-1683) Türkler batıya doğru ilerlemektedir. Bu dönemde Avrupa'nın hedefi Türk ilerleyişini durdurmaktır. Batı bu hedefine, Türkler'in Viyana önlerinden dönmesi (1683) ve Karlofça Andlaşması'nın imza edilmesiyle (1699) vardı. Bu tarihten sonra ikinci safha başlar. Bu dönemde Batının asıl hedefi Türkler'i Avrupa ve Anadolu'dan uzaklaştırmaktır. Nitekim, 1683-1923 tarihleri arasında safha safha bu hedefe yaklaşıldı. Hedef özellikle Balkan yarımadasını ve Anadolu'yu Türk hakimiyetinden çıkarmak ve daha uzun vadede aynı bölgede bulunan Müslüman ve Türkler'e hayat hakkı tanımamak, onları en azından yaşadıkları yerlerden koparıp uzaklaştırmaktır. O kadar ki, Türkler'in yaşadıkları yerlerden uzaklaştırılması adeta Hıristiyanlığın resmî ideolojisi halini aldı. Türkiye'ye yönelik göç hareketleri bu gibi devletlerin istilâ emellerinden doğan savaşlarla başladı.

Göç meselesinin başlangıcı, Türk askerinin Viyana'dan geri dönüşüne tesadüf eder. O vakitten günümüze kadar bu mesele devam ettiğinden Türk toplumu kadar hiçbir millet göç sorunuyla karşı karşıya kalmadı. 1683'den sonra Türk ordusunun çekildiği sahada yaşayan Müslüman Türk ahali ocaklarını ve yurtlarını terk etmek zorunda kaldı. Oysa diğer devletlerin orduları geri çekilirken, ahali meskûn oldukları yerlerde kalmış, göç etmeye ihtiyaç duymamıştı.

XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Türk hakimiyetinden çıkan topraklarda yaşayan Müslümanlar Tuna nehrinin güneyine iltica ettiler⁷. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı öncesi Kazan, Güney-Volga, Kuzey Kafkasya ve Don havalisinde yaşayan Türk, Tatar ve Moğollar geniş bir tehçire tâbi tutulurken Kazan-Azak arasında meskûn bulunan Türkler'den pek çoğu Osmanlı topraklarına göç etti. 1768-1774 ve 1787-1792 savaşları akabinde savaş alanında bulunan ahali kitleler halinde Türkiye'ye göç etmeye başladı. XIX. yüzyılın başına kadar bu bölgeden gelen göçmen sayısı üç yüz ile beş yüz bin arasında değişmektedir⁸. Balkan topluluklarının Osmanlı'ya karşı isyanları ve 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nı müteakip işgal edilen sahalarda meskûn Müslüman ahali kitleler halinde İstanbul'a iltica etmek zorunda kaldı. Kırım Savaşı (1853-1856) sonunda doğuda serbest kalan Rusya 1859'da Şeyh Şamil'in direncini de kırınca, Kafkas toplulukları kitleler halinde Osmanlı topraklarına göç ettiler. Kafkas mültecilerinin sayısı altı yüz bin

⁷- Alexandre Popovic, *L'Islam Balkanique*, Berlin 1986, s. 259.

⁸- Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1896)*, Ankara 1994, s. 2.

ile bir milyon arasında değişmektedir⁹. Türk göç tarihinin en önemli halkalarından birini oluşturan Doksanüç Harbi ve akabinde bir milyonu aşkın mülteci başta İstanbul olmak üzere Anadolu'ya sığındı¹⁰. Balkan Savaşı sonunda, Osmanlı hakimiyetinden çıkan yerlerdeki Türkler'in hemen hemen tamamı göç etti¹¹. Öte yandan, 1897 Türk-Yunan Savaşı, Oniki Ada'nın İtalya'nın denetimine geçmesi üzerine Batı Anadolu buralardan da önemli miktarda göçmen kabul etmek zorunda kaldı. 1908-1918 tarihleri arasında gelen göçmenlerin sayısı ise resmî istatistiklere nazaran 450.000 kişidir¹². Özet olarak anlatmaya çalıştığımız bu göçler, Türk göçlerinin batıdan doğuya doğru yapıldığı izlenimini vermektedir. Halbuki, I. Dünya Savaşı'nda Doğu boşalıyordu. O halde bu dönemde Anadolu hem batıdan ve hem de doğudan tehlike altındaydı¹³.

Netice itibarıyla, Avrupa, I. Dünya Savaşı arafesinde hedeflerinden birine daha ulaşıyordu. İzlenen politika sonucu Kırım, Kafkasya ve Balkanlar'daki Türk hakimiyetine son verilirken Türk nüfusu ise katliam ve göç yöntemleriyle hayli azaltıldı. Böyle bir ortamda Anadolu'nun Türk hakimiyetinden çıkarılması ve Türk milletinin yurdundan uzaklaştırılması mümkün olabilecekti. İşte I. Dünya Savaşı Batılı devletlere bu fırsatı verecektir.

I. Dünya Savaşı esnasında, İtilâf Devletleri Çanakkale Boğazı'nı ele geçirememişlerdi. Oysa, Rusya, Boğazları kendine kapayan Osmanlı Devleti ile savaşı bir an önce bitirmek istiyordu. Nitekim, Ermeniler'in yardımlarıyla 20 Mayıs 1915 tarihinde Van'ı işgal eden Ruslar, *Türk katili* Aram Manukyan'ı geçici vali tayin ettiler. Daha sonra, Osmanlı-Rus mücadelesine sahne olan Van ve havalisinde pek çok Türk katledildi¹⁴. İşgal öncesi Van valisi Cevdet Bey, Dahiliye Nezareti'ne çektiği 24 Nisan 1915 tarihli telgrafta, Ermeni saldırılarına karşı korunamayan ahalinin batıdaki vilâyetlere gönderilmesini teklif ediyordu. İstanbul'un cevabı beklenilmeksizin kaleye sığınmış olan şehir halkı göç ettirildi¹⁵.

9- Bu göçler hakkında geniş bilgi için bkz. Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara 1997; Süleyman Erkan, *Kırım, Kafkasya ve Doğu Anadolu Göçleri (1878-1908)*, (Basılmamış doktora tezi), Samsun 1993; Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara 1991.

10- Bu konuda geniş bilgi için bkz. Nedim İpek, *Aynı eser*.

11- Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ahmet Halaçoğlu, *Aynı eser*.

12- *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi*, III/II, Ankara 1991, s. 215.

13- Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, İstanbul 1987, s.90.

14- Enver Konukçu, "Van'ın Ruslar Tarafından İşgali (20 Mayıs 1915)" *Yakınçağ Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 1990, s.22.

15- Azmi Süslü, "Van-Zeve'deki Türk Katliâmı," *Yakınçağ Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 1990, s. 31.

Ruslar Erzurum'a doğru ilerleyince şehir tahliye edildi. 16 Şubat 1916'da Erzurum'u işgal eden Ruslar, Ermeni taburlarını şehre soktular. Henüz şehri terk etmemiş olan ve Ermeni saldırılarından korkan halk evlerini barklarını bırakarak aç ve perişan bir halde batı istikametine doğru kaçmaya başladı. Kalanların bir kısmı Rus ve Ermeni ajanlarının ihbarları üzerine idam edildi¹⁶. Bu arada Ruslar Trabzon'u ele geçirerek Türk ordusunun ikmal yolunu kesmeyi plânladılar. Başarılı olurlarsa bir ikmâl limanına kavuşmuş olacaktı¹⁷. Zaten Ruslar, Mart 1916'da Türk topraklarını paylaşmak hususunda yapılan gizli anlaşmalar çerçevesinde imzaladıkları *Petrograd Protokolü*'yle Erzurum, Van ve Bitlis dışında Trabzon'a kadar Doğu Karadeniz sahillerini kendi payları olarak müttefiklerine kabul ettirmişlerdi¹⁸.

Ruslar bu sebeplerden dolayı Trabzon istikametinde harekete geçtiler. İşgal tehlikesine karşı şehir tahliye edildi. 18 Nisan 1916'da şehir işgal edildi¹⁹. İleriki tarihlerde Bayburt ve Gümüşhane'yi de alan Ruslar 25 Temmuz'da Erzincan'a girdiler²⁰. Erzincan işgal edilince, askerî lüzum üzerine tahliye edilen Refahiye ve Kemah sakinleri daha iç bölgelere çekildiler²¹.

Netice itibarıyla, Van, Bitlis, Muş, Erzurum, Trabzon, Gümüşhane ve Erzincan havalisi işgal sahası oldu. Ruslar, *Ermenistan* adını verdikleri bu yerlere Ermeniler'in dönüşlerine izin vermediler ve bölgeye Rus muhacirlerini iskân etme projesini tatbik etmeye başladılar. İlk etapta, Rus Kazakları yerleştirilmeye çalışıldı²². Böylece Rusya, Kazak hattı oluşturmak suretiyle, Kuzey Kafkasya'da olduğu gibi bu bölgeyi de bir Rus ili haline dönüştürmeyi amaçlamaktaydı²³. Bu arada Çar orduları Şark vilâyetlerini işgal ettikten sonra Ermeni çeteleri bir milyonu aşkın Müslümanı katletti. Bu katliamdan kurtulmayı başarabilen Türk ahali ise ırz, namus ve can güvenliğini temin maksadıyla iç bölgelere iltica etti.

16- Ahmet Refik Altınay, *İki Komite İki Kital II- Ermeni Mezalimi*, İstanbul 1992, s.50-51.

17- Sabahattin Özel, *Millî Mücadelede Trabzon*, Ankara 1991, s. 4-5.

18- Rifat Uçarol, *Siyasî Tarih*, İstanbul 1985, s.399.

19- Sabahattin Özel, *Aynı eser*, s. 7.

20- *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, XII, İstanbul 1989, s.181.

21- *BA, DH-ŞFR*, Nr. 86/244: Erzincan Mutasarrıflığı'na Şifre Tel (24 Nisan 1334).

22- Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/III, Ankara 1983, s.31-34.

23- 1916 yılı başlarında Rus ordusu Erzurum'u işgal ettiği zaman Rus başkumandanlık emrinde şu ifadeler yer almaktaydı: "Ermeniler, Erzurum'a yerleşmek hakkına sahip değildirler..." Rus siyaseti ile ilgili olarak Boryan da şu açık ifadeyi kullanmıştır: "Ermenistan'ın Rusya için önemi olduğu ortadadır. Rus menfaati, bağımsız Ermenistan kurulmasında değil, orayı Ruslar'a kanalize etmekte, bir Rus Kazakistan'ı kurulmasındaydı..." Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990, s.68-69.

I- GÖÇ HAREKETLERİ

A- Geçici İskân Bölgeleri

İltica hareketi 1915 baharında başladı. Mülteciler kısa bir süre içerisinde Giresun, Samsun, Sivas, Mamuretül-Aziz, Diyarbakır ve Musul gibi darülharekâta yakın olan şehir ve kasabalarda biriktiler. Mültecilerin dar bir sahada yığılmış bir şekilde bulunmalarından dolayı meydana gelebilecek olan hastalıklardan korunmaları, iâşe kaynakları ve sağlık şartları açısından iskâna elverişli mahallere sevk edilmeleri kararlaştırıldı. Harp sahasından iltica eden mülteciler, Ruslar'ın geri püskürtülmesi durumunda yurtlarına iade olunacaklardı. Bu nedenle, mültecilerin cephenin hemen gerisine, bütün imkânlar seferber edilerek geçici olarak yerleştirilmeleri plânlandı²⁴. Mülteciler öncelikle aşağıdaki vilâyet ve sancaklara yerleştirileceklerdi²⁵.

VİLAYET	SANCAK	VİLAYET	SANCAK
Adana	Merkez Mersin Cebel-i Bereket Kozan	Musul	Merkez Kerkük Süleymaniye
Diyarbakır	Merkez Mardin Siverek Ergani Madeni	Sivas	Merkez Karahisar-i Şarki
Halep	Merkez Ayıntab	Van	Hakkari Sancağı (batı ve güneyi)
Mamuretülaziz	Merkez Malatya	Müstakil Sancak	Canik Maraş Urfa Zor

Bu bölgelerdeki iskâna elverişli yerlerin yeterli olmaması halinde geçici olarak yerleştirilemeyenler daha iç bölgelere sevk edileceklerdi. Sivas'ta birikenler dört gruba ayrılacaklardı: Birinci grup, Tokat-Amasya üzerinden Çorum ve Canik'e; ikinci grup, Yenihan-Akdağ üzerinden Yozgat ve Ankara'ya; üçüncü grup, Şarkışla, Kayseri, Hacın, Sis ve Adana havalisine; dördüncü grup ise, Aziziye, Sarız, Elbistan ve Maraş havalisine sevk edileceklerdi. Mamuretül-Aziz'de

24. Mülteci Talimatnamesi, s.2, Md. 3.

25. Mülteci Talimatnamesi, s.1, Md. 2.

birikenler ise üç ayrı yöne sevk edileceklerdi: Birinci yol, Malatya-Sivas-Tokat hattı; ikinci yol, Malatya-Darende-Aziziye-Kayseri hattı; üçüncü yol ise Mamuretül-Aziz-Ergani-Diyarbakir hattıdır. Musul'dakiler ise, Nusaybin-Resülayn-Urfa-Halep-Adana güzergahını kullanacaklardı²⁶.

Yukarıdaki izahattan anlaşılacağı üzere Ordu-Halep hattının batısında bulunan Orta-Anadolu bölgesi mülteciler için ikinci derecede iskân bölgesi olarak tespit edildi. İkinci derecede belirlenen iskân bölgeleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

VİLAYET	SANCAK	VİLAYET	SANCAK
Ankara	Merkez (Haymana hariç) Çorum Kırşehir (Mecidiye hariç) Yozgat	Sivas	Amasya Tokat
Konya	Merkez Burdur Hamidabad	Müstakil sancak	İçel Karahisar-ı Sahip Kayseri Niğde Teke

Belirli merkezlerde biriken mülteciler, tespit edilen bölgeler ile güzergahı haricinde hiçbir tarafa sevk edilmeyeceklerdi²⁷. Bununla birlikte, savaş alanlarından gelen zabıt, memur ve asker aileleri istedikleri yerlere gidebileceklerdi²⁸. Aynı aşirete mensup olanlar ise, müteferrik iskân siyaseti gereği muhtelif yerleşim birimlerine sevk edileceklerdi. Özellikle, aşiret reisi, şeyh, molla ve aşiretin sair nüfuzlu şahsiyetleri bir daha aşiretiyle ilişki kuramayacak bir şekilde birbirinden uzak yerlere sevk edileceklerdi. Bu gibiler kolay bir şekilde kontrol altında tutulabilmek için tercihan şehir ve kasabalara yerleştirileceklerdi²⁹.

Mülteci kabilelerinin muntazaman sevk, iâşe ve muhafazası mülkî memurlar ile zabıta kuvvetlerine aitti. Bu nedenle, mülteci kabilelerine büyüklüklerine göre muhafız ve sevk memuru verilecekti. Sevk memurlarına, mülteci kabilelerinin nüfusunu ve iskân mahallini beyan eden bir liste verilecekti. Sevk memurları yolculuk esnasında meydana gelecek ölüm ve kayıpların miktarı ve sebebiyetini bu listelere not edeceklerdi³⁰.

26. *Mülteci Talimatnamesi*, s.1, 3, 4, Md. 2, 3, 4 .

27. *Mülteci Talimatnamesi*, s.4, Md. 11.

28. *Mülteci Talimatnamesi*, s. 5, Md. 19.

29. *Mülteci Talimatnamesi*, s. 4, Md. 12, 14 .

30. *Mülteci Talimatnamesi*, s. 5, Md. 19, 21.

Mülteci kabileleri hareket etmeden önce ve yolculukları esnasında uğrayacakları şehir ve kasabalarda bulunan sıhhiye memurları tarafından sağlık kontrolünden geçirileceklerdi. Salgın ve sair hastalığa yakalanmış olanlar hastahanelerde tedavi altına alınacaklardı. Bu gibiler taburcu edildikten sonra kendilerine tahsis edilen iskân mahallerine sevk edileceklerdi³¹.

Sevk edilecek mültecilere dağıtılmak üzere iskân mahallinin uzaklığına ve yiyecek tedariki müşkülâtına nazaran en az iki günlük erzak ve sair levazımat sevk memuruna teslim edilecekti. Mültecilerin beraberlerinde getirdikleri erzak, eşya ve nakil vasıtalarına müdahale edilmeyecekti³². Ayrıca konak yerlerinde iki bin mülteciyi iki gün iâşe edecek miktarda erzak her an hazır bulundurulacaktı. Bununla birlikte, her ihtimale karşı mülteci kabilelerinin hareket tarihi ve mülteci sayısı daha önceden konak merkezlerine bildirilecekti³³.

Mülteci kabileleri arasında bulunan ihtiyar, kadın, çocuk ve sair aceze için nakil vasıtaları temin edilecekti. Kar, yağmur, sel ve fırtına gibi kötü hava şartlarında yoluna devam edemeyecek olan kabileler en yakın köylerde barındırılacaklardı³⁴.

İskân mahalline gelenler hususî memurlar vasıtasıyla vakit kaybetmeksizin yerleştirileceklerdi. Yerleştirilen her aile ve kişinin doğum yeri, göç tarihi, ikâmet mahalli, yaşı, sanatı ve aile efradının isimleri hususî deftere kaydedilecekti. Aile reisine ise, geldiği yeri, aile efradının sayısını ve geçici iskân mahallini beyan eden bir *cüzdan* verilecekti. Mülteci aileleri iskân mahallini terk edemeyeceklerdi. Ancak kendilerine yardım edebilecek akrabaları bulunduğunu, iskân mahallinin iklimine uyum sağlayamadığını veya iş bulduğunu ispat edenler bir başka iskân mahalline gidebilmek için yetkililere müracaat edebileceklerdi. Beyanatının doğruluğu teyit edilenler, ellerine aile efradının sayısını ve kimliğini beyan eden bir *cüzdan* verilerek yola çıkarılacaklardı. Bu gibiler sevkîyata tabi olmayıp, kendi imkânları ile gideceklerdi³⁵.

B- Göç Yolları

Savaş sebebiyle toprakları işgal edilen Türk ahali, yaklaşık 1.500.000 kişinin yaşadığı yerlere iltica etmek zorunda kalmıştı. Bu bölümde elde

31- *Mülteci Talimatnamesi*, s. 6, Md. 28, 29.

32- *Mülteci Talimatnamesi*, s. 6, Md. 25.

33- *Mülteci Talimatnamesi*, s.6, Md. 23, 24.

34- *Mülteci Talimatnamesi*, s. 6, Md. 25, 26.

35- *Mülteci Talimatnamesi*, s. 2, Md. 5, 6, s. 6, Md. 30.

edebildiğimiz bilgilere istinaden Karadeniz sahil boyu, Sivas-Tokat-Amasya-Çorum-Yozgat-Ankara hattı ile Diyarbakir-Urfa-Maraş-Adana hattında cereyan eden göç hareketleri üzerinde duracağız.

1- Karadeniz Sahil Boyundaki Göçler:

Sarıkamış hezimetini üzerine Artvin, Borçka, Acara ahalisinin büyük bir kısmı memleketlerini terk edip hicret etmişlerdi. Bu havaliden göç edenler kabileler halinde Trabzon'a geldiler. Yorgunluktan bitkin ve muzdarip olan mültecilere mahallî idare ve yerli ahali iâşe ve sair hususlarda elinden geldiğince yardımcı oluyordu. Ancak, Ocak-Şubat 1915'de şehrin bombalanması üzerine Trabzonlu kadın ve çocuklar da göç kervanına katıldılar. Erzurum'un düşmesi Trabzon ahalisinin göç hareketini hızlandırdı. Adeta Trabzon tahliye ediliyordu. Mülteciler nereye gideceklerini, nereye sığınacaklarını bilmedikleri halde yalnız düşmana esir düşmemek ve namusunu korumak için bu yollarda ölümü bile göze almışlardı. Bu arada, Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, Yoroz'a kadar tüm iskân ünitelerinin tahliyesi emrini vermişti. Neticede ahalinin büyük bir kısmı kayıklarla denizden veya yaya olarak karadan göç etmeye başladılar. Varlıklı aileler kiraladıkları kayıklarla Ordu'ya hareket ederken, yurtlarını maddî imkânsızlıklar sebebiyle en son terk eden fakir tabaka ise kara yolunu tercih ediyordu³⁶. Ancak, sahilde doğu-batı istikametinde doğru dürüst bir yol bile yoktu.

İşgal esnasında ilk etapta göç etmeyerek Rus kuvvetleriyle çarpışmayı kabul eden ve çete halinde teşkilâtlanan sivil halk başarılı sonuçlar almıştı. Çetelere karşı başarılı olamayan Ruslar silâhsız ve savunmasız sivil halka, bilhassa kadın ve çocuklara saldırdılar. Nitekim, yol güzergâhındaki üç yüzden fazla kadın ve çocuk *gaddarane* ve *caniyane* bir surette öldürüldü³⁷.

Mülteciler sahil boyundaki ilk iskân ünitesine yerleştirilmeye çalışıldı. Bu meyanda Trabzon mültecileri Giresun'a yerleştirildiler. Mülteciler ailelerini mahallî idareye teslim ederek cepheye gittiler. Ancak, memurların bir kısmı yetkilerini kötüye kullandı. Meselâ, mültecilere tahsis edilen aylık 30 kuruşun 10 kuruş ve daha fazlası tahsildar tarafından gasbedildi. Bir lokma ekmek için sabahtan akşama kadar fırınlar önünde kuyruklar oluştu. Hatta, mültecilerin çoğu günlerce aç bırakıldı. Memurların *hayvanî* arzularını tatmin için bir çok namuslar pây-mâl

³⁶- Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat- Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hatıraları*, İstanbul 1949, s.225, 260.

³⁷- Muzaffer Lermioğlu, *Aynı eser*, s. 246.

edildi. Bu uygulamalardan yerli ahali dahi kurtulamadı³⁸. Bu gibi hareketlerden rahatsız olan mültecilerin büyük bir çoğunluğu Ordu'ya geçti.

Trabzon'un işgali üzerine vilâyet merkezi Ordu'ya taşınmış ve Vali Cemâl Azmi Bey, vilâyet işlerini buradan idare etmeye başlamıştı. Valinin şahsî teşebbüsleri ve gayretleri sonucu Ordu kazasındaki mültecilerin iâşe ve iskân işleri düzene girdi. Mültecilerin büyük bir kısmı Ermeniler'in terk ettiği evlere yerleştirildi. Hususî komisyonlar vasıtasıyla mültecilere ekmeç ve ekonomik gücüne göre nakdî yardım yapıldı³⁹.

Kısa bir müddet içinde Ordu-Ünye arası mültecilerle dolmuş, hatta izdihâm meydana gelmişti. Bunun üzerine 10.000 mültecinin iâşe açısından iskâna elverişli olan Ünye, Terme ve Çarşamba'nın dağ köylerine sevk edilmeleri kararlaştırıldı⁴⁰.

Ruslar'ın Harşit deresine kadar ilerlemeleri üzerine Giresun ve Ordu işgal tehlikesi ile karşı karşıya kaldı. Bunun üzerine yöredeki mülteciler ve yerli ahali yeni bir felâketle karşılaşmamak arzusuyla deniz veya kara yoluyla Samsun'a kadar çekilmeyi tercih ettiler. Rusların tacizleri ve kayıkların azlığı sebebiyle deniz yolundan istenilen ölçüde faydalanılamadı. Mültecilerin büyük bir çoğunluğu zorunlu olarak Terme-Çarşamba yolunu kullandı. Bu bölgede ise humma salgını vardı. Salgın hastalığa karşı aşılanan mülteciler daha ziyade dağ köylerine yerleştirilmeye çalışıldı. Arta kalanlar Samsun'a sevk edildiler.

Aralık 1916 tarihi itibarıyla Samsun havalisinde 85.000'i aşkın mülteci vardı. Bunlardan 18.000'i Samsun şehrinde, 18.000'i merkez kaza dahilinde, 4.000'i Bafra'da, 18.000'i Çarşamba'da, 1.600'ü Terme'de, 7.000'i Terme kazası dahilinde, 18.000'i Ünye'de ve 1.500'ü Fatsa'da bulunmaktaydı. Kara yoluyla gelen mültecilerin iâşelerinin temini, hastaların muayene ve tedavisi için Fatsa, Ünye, Terme ve Çarşamba'da birer muayene ve iâşe merkezi tesis edilerek mülteci kabilelerinin aşılınması ve kendilerine sıcak yemek verilmesi temin edildi. Ayrıca, Samsun, Çarşamba ve Ünye'de tesis edilen hususî hastahanelerde tedavi edildiler. Bu hususta askerî menzil hastahanelerinden de yardım alındı. Öte yandan, sancak merkezinden Bafra yoluyla Sinop'a ve Kavak-Havza yoluyla Çorum'a sevk edilen mülteci kabilelerinin iâşelerinin temini için yol güzergahlarında dörder saat mesafe ile iâşe merkezleri tesis edildi. Bu merkezlerde fakir mültecilere günde bir defa etli çorba veya etli bulgur ve pirinç pilavı dağıtıldı⁴¹.

³⁸- BA, DH-İUM, Nr. E-36/3: İttihat ve Terakki Cemiyeti Giresun Heyeti Muhabirliğinden Dersaadet İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumîsi Riyasetine tahrirat (13 Haziran 1333).

³⁹- Muzaffer Lermioğlu, *Aynı eser*, s. 246.

⁴⁰- BA, DH-ŞFR, Nr. 71/117 : Dahiliye Nezareti'nden Trabzon Vilâyeti'ne şifre tel, (17 KE 1332).

⁴¹- Azmi Süslü, *Aynı eser*, s. 127.

Canik sancağı yetkililerinin ifadesine nazaran, Mayıs 1917 tarihine kadar Samsun'a gelen birinci grup mülteciler iskâna elverişli yerlere yerleştirildiler ve hastalar tedavi altına alındılar. Çocuklar ise temizlenip giydirildikten sonra mekteplere sevk edildiler. Kasaba dahilinde yerleştirilemeyenler ise asayişini temin edilen köylere sevk edildiler. Bunlara ziraat alet-edevat dağıtılarak ziraat yapmaları temin edildi. Ancak, mültecilere gereken ilginin gösterilmediğine dair merkeze şikayetvarî teller çekiliyordu⁴². İkinci grup mültecileri ise firaren gelenler oluşturmaktaydı. 17 Nisan 1918 tarihi itibarıyla firarî mülteci sayısı 10.000 civarındaydı. Bunlar da her ne kadar yerleştirilmeye çalışılmışsa da iskâna elverişli yer kalmamıştı. Mutasarrıflık bu gibilerin kazalara sevk edilebilmesi için merkezden izin istedi. Mutasarrıflığa gelen cevabî telgrafla firarî suretiyle gelenlerin iskân ve iâşe edilmeyerek istedikleri mahalle sevk edilmeleri hususu tebliğ olunuyordu. Bu emir üzerine, Heyet-i Sıhhiye'nin tayin ettiği müddet zarfında Konak mevkiinde muayene ve iâşe olunan firarî mülteciler serbest bırakıldılar⁴³.

Canik sancağında bulunan mülteciler için Canik mahallî idaresine 1333 malî yılı Ağustos ayına kadar 11.500.000 kuruş gönderilmiş olup 3.000.000 kuruş daha gönderilmesi kararlaştırıldı⁴⁴. Öte yandan Trabzon vilâyetinin tahsisatının da 11 Ekim 1917 tarihinden itibaren Canik namına havalesi kararlaştırıldı⁴⁵. Buna rağmen Canik mutasarrıflığının talebi tamamen karşılanamadı⁴⁶. Zira mülteci sayısı ve masrafları sürekli artış göstermekteydi.

Mülteciler tamamen iâşe edilemiyordu. Aslında, yerli ahali ve memurlar dahi açtı. Yiyecek maddelerinin darlığı sebebiyle mısır ekmeğinin okkası 20 kuruşa kadar yükseldi. Buğday ekmeğinin okkası ise 32-35 kuruş oldu. Sair erzak da bu nisbette pahalandı. Dolayısıyla fakir mültecilerin aldıkları yevmiye ile geçimlerini temin etmeleri mümkün değildi. Buna bir tedbir olarak Samsun belediyesi mültecilere ucuz ekmeğe tevzi etmeye başladı. Buna rağmen aceze tamamen iâşe edilemedi⁴⁷. Zira, muhacir komisyonları sadece ekmeğe dağıtmak suretiyle iâşeyi bir dereceye kadar sağlayabiliyorlardı. Fakat iskân işleri günden güne zorluk arz

⁴²- Liva dahilindeki yetim mültecilere bakılmadığına dair bkz. *DH-ŞFR*, Nr. 71/128 : Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na tel (26 KE 1332) .

⁴³- *BA, DH-İUM*, Nr. 98/4 -1-43. Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne tezkire (1 Haziran 1333).

⁴⁴- *BA, DH-ŞFR*, Nr. 79/24: Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na şifre tel (2 Ağustos 1333).

⁴⁵- *BA, DH-ŞFR*, Nr. 80 /116: Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na şifre tel (11 TE 1333).

⁴⁶- *BA, DH-ŞFR*, Nr. 83/144.

⁴⁷- *BA, DH-İUM*, Nr. 98-4/1-43.

ediyordu. Başka bir ifadeyle, sokak ortasında ve yalı kenarlarında barınmaya çalışan mülteciler sefalet içindeydiler. Bu sıkıntılar yetmiyormuş gibi yetkililerin bir kısmı da uygunsuz hareketlerde bulunuyorlardı⁴⁸.

Canik sancak merkezinde bulunan mülteciler, salgın hastalık, yiyecek maddelerinin kıtlığı, izdiham ve benzeri problemlerden kurtulabilmek amacıyla Sinop, İnebolu, İzmit, Amasya ve Çorum'a gitmeye başladılar⁴⁹. Hatta, 185 kişilik bir kafiye Kayseri üzerinden Konya'ya sevk edildi⁵⁰.

Mültecilerin bir kısmı deniz yoluyla Sinop ve Bolu sahili üzerinden güneye inmişlerdi. Bu gibilerin talimatnamede belirtilen muayyen iskân mıntıklarına iadeleri külfet ve perişaniyete sebebiyet vereceği endişesiyle Kastamonu, Sinop ve Bolu sancaklarında geçici olarak yerleştirilmeleri hususu zorunlu olarak tasvip ediliyordu. Ancak kısa sürede buralarda da sıkıntı başlıyordu. Meselâ, Bolu'da mültecilerin barındırılması oldukça zorlaşmıştı. Bu nedenle Bolu mülteci trafiğine kesin surette kapatıldı⁵¹. Öte yandan mültecilerin Bolu'nun batısına, yani Eskişehir, Kütahya, İzmit sancaklarıyla, Hüdavendigar ve İstanbul vilâyetlerine gitmelerinin istisnasız önlenebilmesi hususu vilâyet ve sancaklara tamimden tebliğ olundu⁵². Bu emre rağmen Merzifon'da iskân edilmeleri kararlaştırılan 58 Trabzonlu mülteci İzmit'e gitmişti⁵³. Bunlar zorunlu olarak İzmit mutasarrıflığı dahilinde yerleştirildiler⁵⁴.

Bu arada Samsun'daki mültecilerin bir kısmı da kayıklarla Sinop'a gidiyordu. Halbuki, mültecileri Sinop'ta iâşe etmek bir hayli zordu. O kadar ki, varlıklı mülteciler dahi satın alacak erzak bulamıyorlardı. Bu nedenle Sinop mülki amirleri ya Sinop'a yeter miktarda buğday gönderilmesini veyahut mültecilerin

48- BA, DH-ŞFR, Nr. 65/53, 62, 63, 66, 67/19.

49- BA, DH-ŞFR, Nr. 70/87: Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na şifre tel (12 TS 1332); Muzaffer Lermioğlu, *Aynı eser*, s. 259.

50- BA, DH-ŞFR, Nr. 67/49: Dahiliye Nezareti'nden Kayseri Mutasarrıflığı'na şifre tel, (6 Ağustos 1332).

51- BA, DH-ŞFR, Nr. 71/31: Dahiliye Nezareti'nden Ankara Vilâyeti'ne şifre tel, (5 KE 1332).

52- BA, DH-ŞFR, Nr. 64 /279: Dahiliye Nezareti'nden vilâyet ve livalara tamim (28 Mayıs 1332).

53- BA, DH-ŞFR, Nr. 65/64: Dahiliye Nezareti'nden Trabzon Vilâyeti'ne şifre tel (5 Haziran 1332).

54- BA, DH-ŞFR, Nr. 65/62: Dahiliye Nezareti'nden İzmit Mutasarrıflığı'na şifre tel (9 Haziran 1332).

iâşelerini temin edebilecekleri bir yere gönderilmesini merkezden talep ettiler⁵⁵. Sinop'taki mültecilerin sahil boyunca batıya sevk edilmesi ulaşım şebekesinin elverişsizliği sebebiyle mümkün değildi. Bu gibiler Havza üzerinden daha iç bölgelere sevk edildiler⁵⁶. Bu arada, Sinop şehrinde meydana gelen yangın sebebiyle mültecilerin büyük bir kısmı açıkta kaldı. Bunlardan arzu edenler Ankara merkez sancağında, diğerleri ise Sinop kazası dahilinde iskâna elverişli yerlere yerleştirildiler⁵⁷. Bu şekilde Samsun, Sinop ve İnebolu mülteciler ile dolunca yeni gelenler Vezirköprü tarafına sevk edildiler⁵⁸.

Netice itibarıyla, esareti mutlak surette reddeden Trabzon ahalisinin büyük bir kısmı geçici bir süre için ocağını terk ederek kendi deyimleriyle *muhacir çıktı*. Deniz yolunu tercih edenler kayık ve sandallardan faydalandılar. Bu yoldan faydalananlar 20.000 civarındaydı. Ancak mevcut kayıklar, geceli gündüzlü çalışmalarına rağmen ihtiyacın %5'ini bile karşılayamıyorlardı. Ahalinin nakil işini üstlenen bir kamu teşkilâtı da yoktu. Oysa, mültecilerin %80'i kimsesiz ve korumasız kalan asker ailelerinden oluşmaktaydı. Kayıklarla hicret edenler beraberlerinde ihtiyaçlarına yeter derecede eşya getiremezken, yaya hareket etmek zorunda olanlar bütün eşyalarını terk etmişlerdi. Bunlardan kalabalık çocuk sahibi olanlar çok kötü bir durumdaydılar⁵⁹.

İskân mıntikasına gelenler, mescit, cami, mektep gibi kamuya ait binalara veya Ermeniler'in terk ettiği meskenlere yerleştirildiler. Söz konusu meskenlerde meydana gelecek olan hasar devlet tarafından tazmin edilecekti⁶⁰. Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'in şahsî gayretleri ile iskân işleri Ordu'da bir derece tanzim edilebildiği halde, diğer yerlerde büyük güçlüklerle karşılaşıldı. En çok zorluk, mültecilerin kesif bir şekilde yerleştirildikleri işgal sahasına yakın iskân birimlerinde meydana geldi. Bir kaç ailenin iskânına elverişli meskenler hemen hemen yüksek rütbeli memurlara tahsis olundu. Fakir ve kimsesiz aileler ise daha ziyade hanlarda, medrese ve cami köşelerinde barındırılmaya çalışıldı. Bu durum karşısında eli para tutanlar kiraladıkları evlerde kalmayı tercih ederken, fakir

55. BA, DH-ŞFR, Nr. 72/130: Dahiliye Nezareti'nden Kastamonu Vilâyeti'ne şifre tel (18 KS 1332); BA, DH-ŞFR, Nr. 74/45: Dahiliye Nezareti'nden Kastamonu Vilâyeti'ne şifre tel (5 Mart 1333).

56. BA, DH-ŞFR, Nr. 69/152: Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na Şifre tel (19 TE 1332).

57. BA, DH-ŞFR, Nr. 79-A/138: Dahiliye Nezareti'nden Kastamonu Vilâyeti'ne şifre tel (19 Eylül 1333).

58. BA, DH-ŞFR Nr. 72/89.

59. Muzaffer Lermioğlu, *Aynı eser*, s. 260.

60. BA, DH-ŞFR, Nr. 98/241: Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na şifre tel (20 Nisan 1335).

mültecilerin çoğu, sokak ortasında, yalı kenarlarında açıkta kaldı⁶¹. Oysa, vilâyet ve mutasarrıflıklara verilen tel emirleriyle fakir ve yardıma muhtaç mültecilerin terk edilen hanelere yerleştirilmesi, eşya ve erzak gibi ihtiyaçlarının terk edilmiş emvalden tedarik edilmesi ve muhacirîn tahsisatından yevmiye verilmesi, mahallî idarelerce bulunacak işlerde istihdam edilmek suretiyle sefaletten korunmaları istenmişti⁶². Öte yandan, Müslüman tacirlere, askeriyece alınmış olan eşyaya mukabil verilen mazbatalar muhteviyatına karşı buldukları yerlerde mevcut olan emval-i metrukadan talep edecekleri eşyalar bir liste düzenlemek şartıyla verilecekti⁶³. Bu gibi alacaklar nakit olarak da ödenebilecekti⁶⁴. Nitekim Osmanlı tebaası olan mültecilerin ellerindeki tekalif-i harbiyye mazbatalarından 10.000 kuruş değerinde olanlar hemen, daha fazla değerinde olanlar ise, ilk etapta yarısı Seferberlik tahsisatından ödenecekti⁶⁵. Bu arada gayr-i müslimlerin terk ettiği emvâl-i menkule kilise ve depolarda muhafaza altına alındı. Bozulacak veya pürüyecek cinsten olanlar satılarak elde edilen gelir sahipleri adına, sahipleri belli değil ise köyü adına Ziraat bankalarına yatırıldı. Merkezin emri olmaksızın bu gibi malların mültecilere tevzî edilmesi yasaklandı⁶⁶. Merkezin göndermiş olduğu talimatların aksine bir takım uygulamaların olduğu dikkati çekmektedir. Meselâ, emval-i metrukeye yerleştirilmiş olan mülteci ve muhacirlerden kira talep olunmuş ve vermeyenlerin dışarı atılacağı şeklinde ikazda bulunulabilmiştir⁶⁷. Hatta Bafra'da mülteciler meskun oldukları binalardan çıkarılmışlardır⁶⁸.

61- Muzaffer Lermioğlu, *Aynı eser*, s. 261.

62- BA, DH-ŞFR, Nr. 63/37, 63/261: Dahiliye Nezareti'nden Vilâyet ve Mutasarrıflıklara tel emri (27 Nisan/6 Haziran 1332).

63- BA, DH-ŞFR, Nr. 64/13: Dahiliye Nezareti'nden tel (1 Mayıs 1332).

64- BA, DH-İUM, Nr. E-25/52.

65- *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, III/I, Ankara 1991, 306.

66- BA, DH-ŞFR, Nr. 72/78: Dahiliye Nezareti'nden Trabzon Vilâyeti ve Canik Mutasarrıflığı'na şifre tel (3 KS 1333).

67- BA, DH-ŞFR, Nr. 79/172: Vilâyet ve Mutasarrıflıklara tamim (19 Ağustos 1333).

68- BA, DH-ŞFR, Nr. 72/124.

2- Sivas-Tokat-Amasya-Çorum-Yozgat-Ankara Hattındaki Göçler

Erzurum ve havalisi işgal edilince *Rus geliyor* haberini duyan yaşlı, genç kadın ve çocuklar kış şartlarının olumsuzluğuna dahi bakmaksızın meskenlerini, ocaklarını, köylerini ve kasabalarını terk ederek göç yollarına düştüler. Askerî makamlar muhacereti önlemek için çok çalıştı. Fakat Ermeni meselesi dolayısıyla, Ermeniler'den son derece korkan halkın büyük bir kısmı yerinde tutulamadı⁶⁹. *Göç yolculuğunun nerede sona ereceğini kimse kestiremiyordu. Arkadan gelen göçmen kabileleri, önlerindeki kitleleri daha ilerilere gitmeye zorluyordu. Göçmen kabileleri, beraberlerinde hayvan sürüleri olduğu halde köylerinden topluca yola çıkıyorlardı. Ancak çok geçmeden kabileler parçalanıyor ve tenhalaşıyordu. Önce hayvanlar çevrede bulunan aç, kaçak veya eşkiyalar tarafından gasbediliyordu. Ardından hastalananlar, yolunu kaybedenler veya ölenler derken yola çıkışın üstünden daha bir ay geçmeksizin o canlı, gürbüz kabilelerden ortada perişan artıklar ve döküntüler kalıyordu. Bunların da zahireleri tükenmek üzereydi. Sanki Doksanüç muhacereti tekrar sahneye konmuştu. Fakat burada sefalet daha fazla, göç yolu daha meşakkatli ve uzundu. Birakılan topraklar, dağılıp parçalanmış aileler, ayaklar altına alınan insanlık gururu, kaybolan ümitler hepsi Doksanüç muhaceretine tıpa tıp benziyordu⁷⁰.*

Bu şartlarda Ağrı, Pasinler ve Erzurum'dan kopan kitleler Erzincan ve Bayburt'a doğru göç etmeye başladılar. Buradan da Sivas-Tokat-Amasya ve Kayseri-Adana istikametine yöneldiler. Suşehri-Zara-Koçhisar yolunu takip edenler Sivas'a, Suşehri- Koyulhisar- Niksar yolunu takip edenler aylar sonra Tokat'a ulaştılar. Bu arada Erzurum Valisi Tahsin Bey de son kabile ile Ilıca'ya doğru çekildi⁷¹. Sevk yollarında tesis edilmiş olan iâşe ve muayene merkezleri ile askerî sıhhye tesisleri sayesinde bu havalide sevkiyat düzenli bir şekilde sürdürüldü. Muhtelif mahallerde tesis edilen aşı merkezlerinde Aralık 1916 tarihine kadar 150.000 kişi aşılandı⁷². Sivas'a, Erzurum'un yanı sıra Trabzon ve Batum'dan da mülteci geldi. Mülteciler elden geldikince Sivas vilâyeti dahilinde iskâna elverişli yerlerde yerleştirildiler. Yerleştirilemeyenlerin Ankara, Konya, Mamuretül-Aziz ve Niğde'ye sevkleri zarurî bir hal aldı⁷³. Tokat'taki mültecilerin bir kısmı ise Amasya ve Çorum'a sevk ediliyorlardı. Kısa sürede Ankara vilâyeti

69- Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Ankara 1987, s. 336-338 .

70- Şevket Süreyya Aydemir, *Sıyrı Arayan Adam*, İstanbul 1987, s. 84-90.

71- Tahsin Uzer, *Aynı eser*, s. 336- 338;

72- Azmi Süslü, *Aynı eser*, s. 128.

73- BA, DH-ŞFR, Nr. 66/74: Sivas vilâyetine şifre tel (13 Temmuz 1332).

dahilinde 135.000 mültecî ve göçmen birikmişti. Vilâyet dahilinde iâşe sorunu gündeme gelince izinsiz mültecî ve muhacir sevkiyatı yasaklandı⁷⁴. Yasağa rağmen Ankara, hatta Hüdavendigâr vilâyetine gidenler oldu⁷⁵.

Erzurum mültecîlerinin bir kısmı, kış ortasında gece-gündüz yürümek suretiyle yaza doğru Kayseri'ye ulaşmışlardı. Burada şehrin bir semtinde kendilerine tahsis edilen meskenlere yerleştirildiler. Buradaki mültecîlerin bir kısmı ileriki tarihlerde Yozgat, Konya ve Karaman'a gitmişse de esas kütle Kayseri'de kaldı⁷⁶.

Aralık 1916 tarihine kadar Sivas'a ulaşan mültecîlerin sayısı 300.000'i bulmuştu. Bunlardan takriben 145.000'i Çorum, Yozgat, Kayseri, Niğde, Kırşehir ve Konya cihetlerine sevk edildiler. Mütebakisi Sivas vilâyeti dahilinde iskân edilmeye çalışıldı. 1917 yılına kadar mültecîlere 8.637 mesken tahsis edildi. Öte yandan çeşitli kişiler tarafından kiralınmış olan kamuya ait 2.154 meskenin kira sözleşmeleri yenilenmeyecek mültecîlere tahsis edilmesini kararlaştırıldı⁷⁷.

3- Mamuretül-Aziz-Malatya Hattındaki Göçler

Erzurum'un doğusu ve güneyiyle Van'ın batı kesimlerinden hareket eden mültecîler, Kemah, Divriği ve Kangal yoluyla Mamuretül-Aziz vilâyetine dahil oluyorlardı. Güzergahta gerekli yerlere iâşe ve sağlık merkezleri tesis edilmişti. Bununla beraber, bu civardaki yolların dağlık ve taşlık olması, nakil vasıtalarının azlığı, sevkiyatı zorlaştıran hususlardı. Mamuretül-Aziz vilâyetine gelenler, Merkez sancak ile Malatya sancağı, Hüsnümansur ve Behisni kazalarında iskân olundular. Aralık 1916 tarihine kadar bu vilâyete gelen mültecî sayısı takriben 80.000 kadardı. Bunlardan 4.500'ü merkez kaza ile Malatya'nın Hüsnümansur ve Behisni kazalarına yerleştirilirken mütebakisi Diyarbakir ve Malatya yoluyla Maraş ve Ayıntab havalisine sevk olundular. Öte yandan Sivas'tan itibaren

74- BA, DH-ŞFR, Nr. 74/296: Dahiliye Nezareti'nden Sivas Vilâyeti'ne şifre tel (29 Mart 1333).

75- BA, DH-ŞFR, Nr. 71/131: Dahiliye Nezareti'nden Sivas ve Kastamonu vilâyetlerine şifre tel (18 KS 1332).

76- Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, İstanbul 1987, s. 70; Kayseri'ye Millî Mücadele devrinde de göçmen gelmiştir. Sakarya Savaşı öncesi yaşanan panik ve kaynaşmanın sonucu Ankara'dan Kayseri'ye göçmen kafileleri gelmiştir. Göçmenlerin şehirdeki iskân ve iâşe meseleleri Mutasarrıf Ethem Bey'in gayretiyle çözümlenmiştir. Özellikle, iâşe hususunda yerli ahalinin yardımlarını da belirtmek gerekir. Sakarya muharebesini müteakip bu göçmenler geri dönmüştür. Bu konuda bkz. Zübeyir Kars, *Millî Mücadele'de Kayseri*, Ankara 1993, s. 94-97.

77- Azmi Süslü, *Aynı eser*, s. 128.

Deliktaş, Ulaş, Kangal-Alacahan, Hasançelebi, Hekimhan, Hasanbadrik ve Malatya, İzoli, Kadıköy ve Mamuretül-Aziz'de birer iâşe merkezi açıldı. Buralarda mültecilere sıcak yemek servisi yapıldı. Mülteciler, Kangal ve Deliktaş sağlık merkezlerinde sağlık kontrolünden geçirilirken hasta olanlar Kangal Menzil Hastahanesi'nde tedavi altına alındılar. Öte yandan, Harput, Mamuretül-Aziz ve Malatya'da da mültecilere hizmet veren hastahaneler mevcuttu. Ayrıca bu mevkilerde, yetimhane, dulhane ve mülteci mutfakları faaliyet halindeydi⁷⁸.

4- Diyarbekir-Urfa-Maraş-Adana Hattındaki Göçler

Van, Bitlis ve Muş havalisinden hareket eden mülteciler, Palu-Güzinhan-Ergani veya Siirt-Silvan yoluyla Diyarbekir vilâyetine geliyorlardı. Bu bölgede, işgale maruz kalan şark vilâyetlerinden gelen mültecilerin yanı sıra İranlı, Çeçen ve Çerkes mülteciler de bulunmaktaydı. Bir ara Mamuretül-Aziz, Diyarbekir ve Urfa hattında biriken mülteci sayısı 200.000'i buldu⁷⁹. Diyarbekir'deki izdihamı hafifletmek amacıyla mültecilerin bir kısmı Siverek üzerinden Siverek-Urfa havalisine, diğer kısmı da Mardin-Resûlayn havalisine sevk edildiler. Aralık 1916 tarihi itibarıyla, bu mültecilerden 16.900'ü Diyarbekir merkez sancağında, 16.162'si Mardin'de, 40.000'i Urfa'da, 15.000'i Ayıntab ve Maraş'ta geçici olarak yerleştirildiler. Adana'ya ise 10.000 mültecinin sevk edilmesi kararlaştırıldı. Tesis edilen iâşe ve muayene merkezleri mültecilere amaçları doğrultusunda yardım etti⁸⁰.

Devlet bu bölgeye iltica eden aşiretlerin feodal yapısını kırabilmek amacıyla aşiretleri reis, molla ve nüfuzlu şahsiyetlerden ayırarak yerleştirmeye çabalıyordu⁸¹. Cepheye yakın yerlere Türk mültecileri yerleştirildiler. Bunların hiçbir sebep ve bahane ile başka bir mahalle sevk edilmemesi tamamen tenbih edildi. Ancak bu bölgede iskân edilemeyenler Kayseri, Yozgat, Ankara ve Canik gibi cepheye uzak bölgelere çekildiler⁸². Hatta, Burdur, Teke ve Menteşe'ye 30.000 mültecinin sevk edilmesi plânlandı. Halep ve Musul'a da mülteci sevk ve iskân edildi⁸³.

78- Azmi Süslü, *Aynı eser*, s. 129.

79- Erol Kaya, *I. Dünya Savaşı'nda Erzurum ve çevresinden Göç eden Müslümanların Dönüşleri ve İskânları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1993, s. 47- 50.

80- Azmi Süslü, *Aynı eser*, s. 129.

81- BA, DH- ŞFR, Nr. 64/77: Diyarbekir, Mamuretül-Aziz, Sivas, Erzurum ve Musul vilâyetlerine şifre tel (7 Mayıs 1332).

82- BA, DH- ŞFR, Nr. 64 / 42; 69 / 219, 248, 251.

83- Erol Kaya, *Aynı eser*, s. 47- 50.

5- İstanbul'a Yönelik Göçler

Osmanlı Devleti'nin merkezi olan İstanbul, göç meselesinin başlangıcı ile birlikte göçmen kitlelerinin akınlarına maruz kalmış bir şehirdir. Özellikle Doksanüç ve Balkan Savaşı göçmenlerinin başlıca sığındıkları ilticagâh olmuştur. Osmanlı yetkilileri elden geldiğince göçmenlerin İstanbul'a girişini önlemeye çalışıyorlardı. Birinci Dünya Savaşı esnasında özellikle Karadeniz ve Doğu Anadolu mültecilerinin İstanbul'da yerleşmeleri yasaklandı. Bu yasağa rağmen göçmen ve mültecilerin şehre girişleri önlenemedi.

1919-1922 tarihleri arasında İstanbul'da Kızıl Ordu'dan kaçan beyaz Ruslar, Balkan Savaşı göçmenlerinin artıkları, Birinci Dünya Savaşı'nda Ruslar'ın işgal ettiği Türk toprakları ile Yunanistan'ın işgaline maruz kalan Trakya ve Batı Anadolu'dan gelen Türk mülteciler, Karadeniz, Kocaeli ve Doğu Anadolu'dan gelen Rum ve Ermeni mültecileri bulunuyordu. Ekim 1921 tarihi itibarıyla İstanbul'da bulunan Doğu Anadolu mültecilerinin toplamı dört bin kişi civarındaydı⁸⁴.

C- Mülteci Sayısı

Birinci Dünya Savaşı öncesi ve savaş esnasında Anadolu'da büyük bir nüfus hareketi söz konusudur. Rus işgaline maruz kalan Erzurum, Van, Bitlis, Erzincan ve Trabzon topraklarında savaş öncesi 2.623.484 müslüman mevcuttu. Savaş esnasında Rus kuvvetleriyle Ermeni çetelerinin tazyik ve katliamlarına maruz kalan ahali Sivas, Urfa, Diyarbakir, Mamuretül-Aziz, Ankara, Konya, İzmit, Bursa ve Eskişehir'e iltica etti. Öte yandan kendilerine uygulanan siyasî ve sosyal baskılara daha fazla tahammül edemeyen Balkanlar ve Kafkaslar'daki Türk ve Müslüman nüfus da Türkiye'ye göç ediyordu.

Anadolu'daki mülteci ve muhacirlerin bir kısmı resmî makamlara kaydını yaptırırken diğer kısmı müracaat etmediklerinden ilgili defterlere kaydedilememişlerdi. Bu sebeple, Anadolu'daki mülteci ve muhacir sayısını kesin olarak ortaya koymak mümkün değildir. Bununla birlikte, bu konudaki istatistiki dökümanlar bize ışık tutacak mahiyettedir.

⁸⁴. Tevfik Çavdar, *Millî Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye*, İstanbul 1972, s. 142: İstanbul'daki mültecilerin sayısı hakkında değişik tahminler mevcuttur. Kızılay'a göre 50.000 Türk, 4.000 Rus ve 4.000 kadar da Rum ve Ermeni vardı. 1 Ekim 1921 tarihinde Muhaceret ve İskân Dairesi'nin bilgilerine göre, şehirde toplam 65.000 Türk göçmen ve mülteci mevcuttu. Tevfik Çavdar, *Aynı eser*, s. 142-143.

Mart 1915 tarihi itibarıyla Muhacirîn İdaresi'ne 278.000 göçmen kayıtlıydı⁸⁵. Harbin başından 7 Mart 1916 tarihine kadar üç beş bin göçmen resmî kanallardan geçerek Anadolu'ya giriş yaptı. Kasım 1916 tarihinde ise, 1.500.000 nüfusun bulunduğu bir alana 800.000 mülteci sığınmış durumdaydı. 24 Mart 1918 tarihinde ise ülke dahilinde 825.991 mülteci ve 384.996 göçmen mevcuttu. Mültecilerin 324.826'sı Trabzon ahalisinden, 287.474'ü Erzurum'dan, 102.808'i Van'dan ve 128.288'i Bitlis'den gelmişti⁸⁶. Aşâir ve Muhâcirîn Müdür-i Umûmîsi Hamdi Bey, resmî istatistiklere geçmeyenlerin de hesaba katılması halinde bu sayının en az 1.500.000'e çıktığını ifade etmekteydi⁸⁷. Bu göçmen ve mültecilerin idaresinden Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyyesi sorumluydu.

II- AŞAİR ve MUHACİRİN MÜDÜRİYET-İ UMUMİYYESİ

1683-1839 tarihleri arasında göçmen işleri özel bir teşkilâta bağlanmamıştı. Bu tarihten sonra göç ve göçmen işleri İstanbul'da Şehremaneti'ne, diğer vilâyetlerde ise bu daireye tekabül eden belediyelere bırakıldı. Kırım Savaşı sonrası göçmen sayısı ve göçmen işleri artınca, Şehremaneti'nin bu sorunun altından kalkamayacağı endişesiyle Trabzon Valisi Hafız Paşa'nın başkanlığında ilk defa bir *Muhacir Komisyonu* kuruldu. (5 Ocak 1860). Bu komisyonun lağvedilmesi üzerine 1875 tarihinden itibaren göçmen işleri *Zabtiye Nezareti* 'ne bağlı bir heyet tarafından yürütüldü⁸⁸.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile Müslüman Türk halkının yerini yurdunu terk edip İstanbul'a doğru akınları başlayınca, göçmen işlerini yürütmek ve ortaya çıkan sorunları çözümlenmek amacıyla *İdare-i Umumiyye-i Muhâcirîn Komisyonu* ismiyle Şehremaneti'nin bünyesinde hususî bir komisyon oluşturuldu⁸⁹. Bu Komisyon göçmen işlerinin hafflemesi üzerine 1894 yılında dağıtıldı⁹⁰. Yine aynı dönemde göçmenlerin iskân ve iâşe sorunlarıyla ilgili genel kararları almanın yanı sıra göçmenlerin memleketlerine gönderilmesi ve Anadolu'ya sevk edilecek olan göçmenlerin iskân bölgelerini tespit etmek yetkisiyle donatılmış hususî bir komisyon kuruldu⁹¹.

85- *Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi*, III/II, Ankara 1990, s. 266-267.

86- Erol Kaya, *Aynı eser*, s. 118.

87- *Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi*, III/II, Ankara 1991, s. 217.

88- Ahmed Cevat Eren, *Aynı eser*, s. 39-40, 56-58; Nedim İpek, *Aynı eser*, s. 103.

89- Nedim İpek, *Aynı eser*, s. 104.

90- Faruk Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı. I, İstanbul 1980, s. 158.

91- Nedim İpek, *Aynı eser*, s. 110.

Bu komisyonların görevleri, İstanbul'a gelen göçmenlerin mümkün mertebe ihtiyaçlarını karşılamaktan ibaretti. Fakat taşrada bulunan göçmenler için fazla bir şey yapılamıyordu. Bunun üzerine 1888/1889 yılında büyük rütbeli devlet memurlarından oluşan bir komisyon kurularak vilâyetlere Erkân-ı Harp zabitleri gönderildi. Bunlar vilâyetlere giderek boş arâzileri tespit etmeye çalışmışlar ise de, fiili bir netice alınamadı. Ancak, şahsî bazı teşebbüsler sonucu bir takım göçmenler yerleştirildiler.

1315-1316 tarihli *Devlet Salnameleri*'nden anlaşıldığına göre, bu tarihlerde hususî bir komisyon yoktu. Bununla beraber, Dahiliye Nezareti bünyesinde Umum İskân-ı Muhâcirîn Müfettişi, Baş kâtip, Heyet-i Tahkike Memuru, Heyet-i Hesabiye Mümeyyizi ve sevk Memurundan müteşekkil *Muhâcirîn İdaresi* ismiyle bir örgüt oluşturuldu⁹². Umum İskân-ı Muhâcirîn Müfettişi göçmen işlerinin sevk ve idaresinden sorumluydu. Ancak, bu örgütün taşrada herhangi bir birimi yoktu.

1897 Osmanlı-Yunan Savaşı nedeniyle Balkanlar'dan Anadolu'ya büyük göç dalgaları olunca, 1899-1900 tarihinde Muhâcirîn İdaresi'nin yanı sıra Padişahın başkanlığında dört üyeden oluşan *Muhâcirîn Komisyon-ı Alisi* ismiyle tekrar hususî bir komisyon kuruldu⁹³. Devlet Sâlnâmelerinden anlaşıldığına göre, bu komisyon 1908 tarihinde lağvedildi⁹⁴. Bu arada 1905 tarihinde *Muhâcirîn-i İslâmiyye Komisyonu* oluşturuldu⁹⁵.

İleriki tarihlerde, Dahiliye Nezareti'nin bünyesindeki Muhâcirîn İdaresi *İskân-ı Aşûr ve Muhâcirîn Müdüriyeti* ne dönüştürüldü. Bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere, Bâbîâlî göçmen akınıyla karşılaştığı zaman hususî komisyonlar oluşturarak sorunu çözümlenmeye çalışıyordu. Ancak, merkezî teşkilât olmadığı için İstanbul'a gelen göçmenler toplu olarak taşraya sevk ediliyorlardı. Bunların menşei, mesleği ve lisanı araştırılmıyordu. Öte yandan, taşrada göçmen işlerine kaymakam, mutasarrıf ve vali gibi mülkî amirler bakıyordu. Oysa, bir kaymakam kırk sekiz komisyon başkanlık yapıyordu. Dolayısıyla, kaymakamın aslî görevinin yanı sıra bu gibi işleri yürütmesine imkân yoktu. Göçmenleri ise bir an önce yerleştirmek zarureti vardı. İşte bu hususları yerine getirecek daimî statülü bir teşkilâta ihtiyaç duyuldu. Göçmenlerin sevk edileceği yerlerdeki memurlar, o bölgenin iklim şartlarını dikkata alarak göçmenleri yerleştirecek, göçmen evlerinin inşa edilmesini temin edecek ve göçmenleri çalışmaya teşvik ve hatta mecbur ederek en az üç beş yıl bu durumu takip edecekti.

92. *Devlet Salnamesi 1315*, s. 136-137; *Devlet Salnamesi 1316*, s. 146-147.

93. *Devlet Salnamesi 1317*, s. 125, 146-147.

94. Bkz. *Devlet Salnamesi 1318-1327*.

95. Süleyman Erkan, *Aym eser*, s.158.

İcranın başında bulunan Muhacirîn Müdürü Şükrü Bey'in beyanına göre, 1914 yılına kadar elde edilen tecrübelere istinaden mevcut teşkilât ile bu hususların yerine getirilmesi mümkün değildi. Netice itibarıyla, ülke dahiline gelen göçmenleri kaybetmemek, hayatlarını temin ederek memlekete yararlı bir hale getirmek, kendilerine verilen alet-edevat ve çift hayvanlarını satmalarına engel olarak günlük işlerinde kullanmalarını temin maksadıyla taşrada geniş ölçüde teşkilâtlanmak kaçınılmaz bir hal aldı.

Bu amaçla, Dahiliye Nezareti'ne bağlı *İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyyeti* Mart 1916 tarihinden itibaren mülhak bir bütçeyi haiz olmak üzere *Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyyesi* 'ne dönüştürüldü. Kurum genel müdürlüğüne *İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn İdaresi Müdürü Şükrü Bey* tayin olundu⁹⁶.

22 Mayıs 1920 tarihinde BMM'ne verilen bir önerge ile, teşkilâtın lağvedilmesi talep edildi. Bu konuda meclise sunulan yasa tasarıları müzakere edilerek genel müdürlük lağvedildi ve bu sorunun çözümü belediyelere terk edildi⁹⁷. Bununla beraber, 1921 tarihli *Zabıt Cerideleri*'nde *İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyyesi*'nin ilga edilerek muhacir işlerinin yeni kurulacak olan *İmâr ve İskân Vekaleti*'ne bırakılmasına dair verilen teklifler kabul edilmedi⁹⁸.

A-Merkez Teşkilâtı

Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyyesi'nin merkez teşkilâtı aşağıdaki tablodan anlaşılacağı üzere genel müdür, genel müdür muavini ve sekiz şubeden ibaretti. Şubeler, müdür, müdür muavini, hususî memurlar ve kâtiplerden oluşmaktaydı.

⁹⁶- BA, *Dosya Usulî İrade Tasnifi (DUİT)*, Nr. 27/1-1: 2 Mart 1332; Teşkilât hakkında kanun lâyihası için bkz. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, III/I, Ankara 1991, s.575-576.

⁹⁷- İhsan Güneş, " Vilâyet-ı Şarkiye Muhâcirleri ve Türkiye Büyük Millet Meclisi ", *Atatürk'e Armağan*, Samsun 1988, s. 142, 146; 145. sayfada ise, Millî Mücadele esnasında Ankara'da *Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyyesi*, vilâyetlerde ise komisyonlar kurulduğuna dair kayıtlar vardır.

⁹⁸- TBMM, *Zabıt Ceridesi*, I/XXV, Ankara 1960, s. 144- 146.

Genel Müdür	Genel Müdür Muavini
İskân Şubesi Müdür Müdür Muavini (Muavenet) Müdür Muavini (Muafiyat) Kâtip (altı kişi)	Heyet-i Fenniye Umur-ı Ziraiyye Müdürü Umur-ı Sıhhiye Müdürü Umur-ı İnşaiyye Müdürü Harita Memuru Kâtip (üç kişi)
Sevkiyat Şubesi Müdür Müdür Muavini Sevk Memuru (yedi kişi) Hesap Memuru Kâtip (dört kişi)	Aşair Şubesi Müdür Müdür Muavini (Anadolu) Müdür Muavini (Arabistan ve Hicaz) Müdür Muavini (Irak ve Suriye) Kâtip (sekiz kişi)
Evrak Şubesi Müdür Dosya memuru Kâtip (beş kişi)	İhsaiyat ve Memurîn Şubesi Müdür Müdür muavini (memurîn) Müdür muavini (İhsaiyat) Kâtip (altı kişi)
Heyet-i Teftişiyeye Müfettiş Kâtip (beş kişi)	Muhasebe Şubesi Müdür Mümeyyiz Mutemet Kâtip (beş kişi)

Genel müdür doğrudan doğruya dahiliye nazırı tarafından, genel müdür muavini, şube müdürleri, müfettişler, taşra müdürleri, genel müdürün teklifi ve dahiliye nazırının tasvibi üzerine Padişah iradesi ile tayin olunacaklardı. Şube müdür muavinleri ile merkez ve taşra memurları ve sair görevliler ise merkezî idare şube müdürlerinden oluşan *Encümen-i Mahsus* tarafından seçilecek ve genel müdür tarafından tayin edileceklerdi. Genel müdür, dahiliye nazırı adına işleri yürütecekti⁹⁹. Genel müdürlüğe bu konuda tecrübeli olan İskân-ı muhacirîn müdürü Şükrü Bey ve yardımcılığına Hamdi Bey atandı¹⁰⁰. 1333-1334 tarihli *Devlet Sâlnâmesi*'ne göre merkez teşkilâtında çalışanların listesi aşağıdaki tabloda gösterilmiştir¹⁰¹.

99. *Takvim-i Vekayi* 17 CA 1334, Nr. 2475; *Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi*, III/ II, Ankara 1990, s.261-270.

100. *BA, DUİT*, Nr. 27/1-1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11 .

101. *Devlet Salnamesi 1333-1334*, s.209-211.

Genel Müdür	Hamdi Bey
Genel Müdür Muavini	-
İskân Şubesi Müdür Muavenat Muavini Muavenat Muavini Tâbiyet ve Muafiyat Muavini	İbrahim Bey Münir Bey Muzafferiddin -
Heyet-i Fenniye Şubesi Umur-ı Ziraiyye Müdürü Umur-ı Sıhhiye Müdürü Umur-ı İnşaiyye Müdürü Harita Memuru	- Asım Bey Ömer Kâni -
Sevkiyat Şubesi Müdür Müdür Muavini Sevkiyat-ı Hariciyye Memuru Sevkiyat-ı Hariciyye Memuru Sevkiyat-ı Hariciyye Memuru Sevkiyat-ı Hariciyye Memuru	Süleyman Hikmet Bey Alaaddin Bey Ali Fehmi Hilmi Mehmed Midhat -
Aşâir Şubesi Müdür Anadolu Kısmı Muavini Arabistan ve Hicaz Kısmı Muavini Irak-Suriye Kısmı Muavini	Zekeriya Bey Veli Necdet Mustafa İhsan Bey Hasan İhsan
Evrak Şubesi Müdür Dosya Memuru	Sabri Bey Cemil Bey
İhsaiyat ve Memurîn Şubesi Müdür Memurîn Kısmı Muavini İhsaiyat Kısmı Muavini	Maruf Bey Said Seyfi Talat Bey
Heyet-i Teftişîye Şubesi Ser-müfettiş Müfettiş Müfettiş	Midhat Bey Bahaeddin Bey Kerameddin Bey
Muhasebe Şubesi Müdür Mümeyyiz	Muzaffer Bey -
İdare ve Levazım Memurluğu Memur	Hasan Bey

B- Taşra Teşkilâtı

Kurumun taşra teşkilâtı aşağıdaki tabloda görüleceği üzere birinci ve ikinci sınıf müdüriyetler ile birinci ve ikinci sınıf memuriyetlerden oluşturuldu. Muhacirin müdür ve memurları, mültecilerin sevk, iskân ve iâşesinden sorumlu tutuldu.

Bununla beraber, mültecilerin sevk, iskân, iâşe ve geçimini temin edebilmesi hususunda asıl sorumlular, vali, müstakil mutasarrıf ve mülkiye memurlarıydı. Mülteci bulunan yerlerdeki mülkiye müfettişleri de işlerin yolunda gidip gitmediğini denetleyeceklerdi. İskân ve iâşe hususunda meydana gelebilecek zarurî hallerde vali veya müstakil mutasarrıfların göstereceği lüzum üzerine yeter sayıda geçici memur istihdam edilebilecekti. Mümkün mertebe mülteciler arasından seçilecek olan geçici memurların yevmiyeleri muhacirin tahsisatından karşılanacaktı. Bu gibilere beş kuruştan bir mecdiyeye kadar yevmiye verilebilecekti. Mülteci kohumunda olan muvazzaf memurlar ise fahrî olarak bu gibi işlerde istihdam edileceklerdi¹⁰².

Vilâyât I. Sınıf Müdüriyetleri Müdür Hesap Memuru Kâtip (3 kişi) Sevk Memuru Ziraat Memuru İskân Memuru	Vilâyât II. Sınıf Müdüriyetleri Müdür Hesap Memuru Kâtip (2 kişi) Ziraat Memuru İskân Memuru
I. Sınıf Memuriyetler Memur Hesap Memuru Kâtip Sevk Memuru Ziraat Memuru	II. Sınıf Memuriyetler Memur Ziraat Memuru Kâtip Sevk Memuru

5 Haziran 1921 tarihli nizamname gereğince Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyyesi vilâyât teşkilâtı ilga olunarak vazifeleri Sıhhiye memurlarına tevdi edildi¹⁰³. Taşrada görevlendirilen müdürlerin isimleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir¹⁰⁴.

¹⁰²- Mülteci Talimatnamesi, s. 7, Md. 33, s.8, Md. 40-41.

¹⁰³- TBMM. Zabıt Ceridesi, LXI, Ankara 1958, s. 39.

¹⁰⁴- BA, DÜİT, Nr. 2715.

İdarî Birim	Görevli	Rütbe	Maaş (Kırş)	Görev Tarihi
Adana	Kemâl Bey	II. Sınıf	-	1916
	Halid Bey	-	-	1916
Ankara	Osman Vefik Bey	II. Sınıf	2.000	1916
	Celâl Bey	-	-	1919
Aydın	Halit Şekib Bey	-	-	1916
	Alâaddin Bey	-	3.000	-
	Faik Bey	-	-	1920
Diyarbakir	Bahaddin Bey	II. Sınıf	-	1916
	Ahmed Celâl Bey	-	2.000	1917
	Hasib Rumi Bey	-	2.000	1917
	Salim Bey	-	2.000	1918
Edirne	Ali Bey	-	-	1916
Halep	Ahmed Eyüb Bey	I. Sınıf	3.000	1916
	İzzet Bey	-	-	-
	Abdulvahab Bey	-	-	-
	Alâaddin Bey	-	-	1917
	Halid Şekib Efendi	-	2.000	1918
Hüdavendigar	Faiz Bey	-	-	1916
	Abdulvahab Bey	-	-	1918
	Halid Şekib Bey	-	-	1919
	Faik Bey	-	-	1919
	Aziz Nuri Bey	-	-	1920
İstanbul	Hasan Kaşif Bey	-	-	1916
	Abdulvahab Bey	-	-	1919
	Muzafferiddin Bey	-	-	1919
Musul	Osman Vefik Bey	II. Sınıf	-	1916
	Celâl Bey	-	-	1918
Sivas	Yusuf Ziya Bey	-	-	1916
	Hamdi Bey	-	-	1917
	Mustafa Fevzi Bey	-	-	1917
	İsmail Hakkı Bey	-	-	1918
	Rıfat Bey	-	-	-
Suriye	Kemâl Bey	-	-	1916
	Alâaddin Bey	-	-	1917
İzmit	Hasib Bey	II. Sınıf	1.750	1916
	Kemâl Bey	-	2.000	1916
	İsmail Hakkı Bey	-	-	1917
Karesi	Hüsnü Bey	II. Sınıf	2.000	1916
	Ferid Bey	-	-	1919

C- Bütçe

Genel müdürlük, iskân mahalleri değiştirilenler ile istilâ edilen yerlerden iç bölgelere iltica eden mültecilerin iskân, iâşe, istihdam ve sağlık sorunlarının çözümlenmesinden sorumluydu. Ayrıca, emvâl-i metruka tesviye komisyonlarının ücretlerini karşılıyordu¹⁰⁵. Bu sorunları çözümlenebilmek için genel müdürlüğe hususî bir bütçe tahsis edildi. 1332 (1916-1917) malî yılına ait genel müdürlük bütçesi 15.798.000 kuruş olarak belirlendi. Bunun 1/3'i teşkilâtın maaş, harcirah ve bürokratik masraflarına, 2/3'si ise mültecilerin söz konusu harcamalarına tahsis edilmişti. Bu bütçenin ayrıntıları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir¹⁰⁶.

Mülteci sayısının sürekli artması karşısında bu bütçe yetersiz kalınca sık sık ek tahsisat verildi. Nitekim, iskân masrafı faslına 28 Mart 1916 tarihinde 25.000.000 kuruş, 6 Haziran 1916 tarihinde 30.000.000 kuruş, 16 Ağustos 1916 tarihinde 45.000.000 kuruş, 6 Kasım 1916 tarihinde 50.000.000 kuruş ve 6 Ocak 1917 tarihinde 50.000.000 kuruş ilave ödenek verilmek suretiyle bütçe 210.000.000 kuruşa yükseltildi¹⁰⁷. Bu durum gözönüne alınarak 1333 (1917) malî yılı bütçesi bir öncekinden 189.902.404 kuruş fazlası ile 205.700.440 kuruşa bağlandı¹⁰⁸. Muhacir ve mülteci masrafları karşısında bu bütçe de açık verince iskân masrafları faslı çeşitli tarihlerde verilen ek tahsisatlarla 160.000.000 kuruş artırıldı¹⁰⁹.

105. BA, DUIT, Nr. 14/1-1.

106. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Ankara 1991, s. 579; Krş, Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, III/II, Ankara 1990, s. 174.

107. BA, DUIT, Nr. 14/1-4; Maliye Nezareti esbab-ı mucibe lâyihası, irade tarihi 23 CA 1334; 14/1-3: 4 Şaban 1334 tarihli lâyiha; 14/1-2: Aşâir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyyesinin Esbab-ı Mucibe Layihası, irade tarihi: 16 Şevval 1334; Düstur, II. Tertip, İstanbul 1928, VIII, 1259, 1372, IX, 83; BA, DUIT, Nr. 14/1-1: Maliye Nezareti Tezkiresi, İrade tarihi: 10 M 1332.

108. Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi, III/II, Ankara 1990, s. 212-214.

109. Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi, III/I, Ankara 1990, s. 206; Düstur, II. Tertip, X, İstanbul 1928, s. 33, 70.

Harcama Kalemi	Tahsisat (Kuruş)
İdare-i Merkeziyye Maaşâtı	
Genel müdür ve muavini	132.000
Memurîn-i merkeziyye	1.284.000
Müstahdemîn-i müteferrika	75.600
İdare-i Merkeziyye Mesârifî	
Kırtasiye, matbu evrak, ihşaiyyat ve muhacirîn cüzdanları tâbiyyesi	200.000
Tenvir ve teskin	40.000
Mefruşat	20.000
Hademe melbusatı	6.000
Devâir icarı	30.000
Muhacirîn ve istimar hakkında tercüme edilecek kitapların tercüme ücreti	25.000
Harcirah ve yevmiyye	200.000
Taşra Maaşâtı	
Aşâir ve muhacirîn müdüriyetleri (I. Sınıf)	756.000
Aşâir ve muhacirîn müdüriyetleri (II. Sınıf)	688.000
Aşâir memurları (I. Sınıf)	734.000
Aşâir memurları (II. Sınıf)	912.000
Taşra Mesârifî	
Tenvir ve teskin	80.000
Mefruşat	90.000
İcar	150.000
Kırtasiye ve matbu evrak	150.000
Müteferrika	50.000
Hademe melbusatı	25.000
İskân masrafı	10.000.000
Toplam	15.798.000

1334 (1918) yılı bütçesi ise aşağıdaki tabloda görüleceği üzere bir önceki yılın bütçesi ile hemen hemen aynıdır¹¹⁰. Uygulama esnasında göçmen ve mülteci masrafları tahmin edilen rakamları aştığından iskân mesârif-i umumîsi faslına Ocak 1918 tarihinde 1.100.000 lira ilâve edildi¹¹¹.

¹¹⁰. *Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi*, III/II, Ankara 1991, s.213, 531- 532 .

¹¹¹- *BA, DÜİT*, Nr. 14/28-3: Maliye Nezareti'nden Sadarete Tezkire (20 Eylül 1334) .

Harcama kalemi	1333 Tahsisatı	1334 Tahsisatı
İdare-i merkeziyye maaşatı	1.491.600	1.491.600
İdare-i merkeziyye levazımı	141	128.500
Vilâyet maaşatı	3.091.200	3.091.200
Vilâyet levazımı	413.800	154.500
İskân mesârif-i umumisi	200.000.000	200.000.000
Memurîn ve müstahdemînin tahsisât-ı fevkalade-i şehriyyesi	540.640	540.600
Müteferrika	22.200	
Toplam	205.700.440	205.406.400
Tahsisatın para birimi kuruş olarak verilmiştir.		

BMM'nin 1920 yılı bütçesinden muhâcir harcamaları için 431.326 lira iâşe, 150.475 lira sevkîyât, 118.050 lira tohumluk, 12.275 lira tedavi, 4.500 lira han ve otel kiralari olmak üzere toplam 874.735 lira tahsis edildi. 1921 yılı bütçesine göre Aşâir ve Muhacirîn için 663.556, 1922 bütçesine göre de 1.139.338 lira tahsis edildi. BMM'de, mülteci meselesiyle uğraşmak ve bütçeden tahsisat ayırmak durumunda kaldı. BMM'nin malî durumu iyi olmamasına rağmen 19 Haziran 1921 tarihine kadar, 73.000 lira iâşe, 83.000 lirası nakliye masrafı olmak üzere 156.000 lira harcadı. Bunun üzerine 24 Haziran 1921'de Muvazene-i Maliye Encümeni'nden muhacirlerin memleketlerine dönüşlerinde kullanılmak üzere 150.000 lira para alındı¹¹².

I. Dünya Savaşı esnasında, 2.000.000'u mütecaviz mülteci ve muhacir Muhacirîn Müdüriyet-i Umumiyyesi'nce sevk ve iskân edilmişti. Mütareke sonrası meydana gelen ecnebî işgalleri ve Marmara havzasındaki Yunanlılar'ın icrâ ettikleri katliamlar sebebiyle Haziran 1921 tarihinde İstanbul ve havalisinde 50.000'e yakın mülteci ve göçmen birikmişti. Bunlardan 20.000'i yardıma muhtaç bir haldeydi. Öte yandan Yunanlılar'ın sözde muhacirleri Batı-Anadolu'ya sevk etmesi bölgedeki asayiş bozmuş, yüzbinlerce Türk İç-Anadolu'ya ve İstanbul civarına göç etmek zorunda kalmıştı. Ayrıca, Yunanistan'ın izlediği nüfus ve iskân siyaseti sonucu Doğu-Trakya halkı da İstanbul istikametine göç etmeye başlamıştı¹¹³. Bunlar da Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umumiyyesi'nce iâşe ve iskân edilmekteydiler.

Malî zorluklar sebebiyle, göçmen idaresi, muhacir ve mültecilerin ihtiyaçlarını ve masraflarını karşılayamaz oldu. Zira, bu kadar nüfusa yalnız on kuruş ekmeke parası verilecek olsa günlük masraf 2.000 lirayı buluyordu. O ana

¹¹². İhsan Güneş, *Aynı makale*, s. 150.

¹¹³. İbrahim Ethem Atnur, *Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı Meselesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1991, s.52.

kadar söz konusu masraflar, bütçeden ayrılan tahsisatın yanı sıra Hilâl-i Ahmer Cemiyeti ile yardımsever ahalinin katkılarıyla karşılandı. Ancak, göçmen sayısının gün geçtikçe artması üzerine yeni kaynaklara müracaat edilmesi kaçınılmaz bir hal aldı. Bunun üzerine Padişah aylık yardımlarda bulunmayı kararlaştırdı. Meclis-i Vükelâ ise, muhacirlerin memleketlerine avdetlerine kadar, yetim ve dul maaşı alanlar müstesna, memur maaşlarından %1 nisbetinde *iâne-i ihtiyariyye* adı altında kesinti yapılmasını kararlaştırdı¹¹⁴. Bununla birlikte ahalinin yardımına müracaat edebilmek gayesiyle *Muhâcirîn-i Müslimeye Muavenet Komisyonu* teşkili hususunda bir nizamname kaleme alındı¹¹⁵.

Müslüman göçmen ve mültecilere yardım toplamak ve teberruatı kabul eylemek üzere kurulan bu komisyonun üyeleri Meclis-i Vükelâ'ca tespit edilecekti. Üyeler fahrî olarak çalışacak ve herhangi bir ücret talep etmeyeceklerdi. Aşâir ve Muhacirîn İdaresi Genel Müdürü bu komisyonun tabii üyesiydi. Komisyon, *Cem'-i İânât Nizamnamesi'*nden vareste olarak yardım, hibe ve vasiyet adı altında yapılacak nakdî ve aynî yardımları toplamak, dağıtmak veya göçmenlerin ihtiyacına göre nakde çevirmek; müsamere, müsabaka tertibiyle tahsil edeceği parayı, göçmen ve mültecilerin iskân, iâşe veya sevkine, ziraat ve sanayii teşvik ve sağlık tedbirlerin alınması hususunda sarf edilmek üzere Muhacirîn Müdüriyet-i Umumiyyesi veznesine teslim edecekti. Komisyon üyeleri, bu paranın ne surette sarf edildiğini, *muamelât-ı idariyyeye* ve *şerait-i mahsusa-i fenniyye* müdahale etmeksizin tedkik ve tahkik etme yetkisine sahiptiler. Toplanan yardımlar ile harcamaları beyan eden listeler ay sonlarında neşr ve ilân edilecekti. Zarurî olarak istihdam olunacak kâtip ve müstahdemlere gelirin %5'ini geçmemek şartıyla ve komisyon kararıyla hasılattan münasip bir miktar ayrılabilirdi¹¹⁶.

Resmî kurumların yanı sıra, doğrudan göçmen ve mültecilere yardım etmek amacıyla hususî komisyonların da kurulduğu anlaşılmaktadır. Meselâ, istilâya maruz kalan, muhacerette anne veya babasını kaybeden yetimler ile dullara yardım etmek gayesiyle 30 Ağustos 1919 tarihinde *Trabzon-Rize Cemiyet-i Hayriyyesi* adı altında bir cemiyet kuruldu¹¹⁷.

114. BA, DH-İ.UM, Nr. 19 -20/1-7: Dahiliye Nezareti'nin Tezkiresi (12 Şubat 1338) .

115. BA, DÜİT, Nr. 15 /Z-38: Dahiliye Nezareti'nden Sadarete Tezkire (27 N 1337 / 4 Haziran 1337) .

116. BA, DÜİT, Nr. 15/Z-38; *Düstur* II. Tertip, İstanbul 1927, XII, 437-438; *Takvim-i Vekayii*, 4 Şevval 1339, Nr. 4183 .

117. Sabahattin Özel, *Aynı eser*, s.68 .

III- AŞAİR ve MUHACİRİN MÜDÜRİYET-İ UMUMİYYESİ'NİN FAALİYETİ

A- Mültecilerin İstihdamı

Ruslar'ın işgal etmiş olduğu Doğu ve Kuzey Anadolu'dan iç kesimlere iltica eden müslümanları hali vakti yerinde olanlar, memurlar, çiftçiler, esnaf ve sanaatkârlar ile yetimler ve dul kadınlar şeklinde bir tasnife tabi tutmak mümkündür.

Hali vakti Yerinde Olanlar: Malını, nakdini birlikte getirebilenlerdir. Genellikle şehir ve kasabalarda kiraladıkları meskenlerde ikamet etmekteydiler. Herhangi bir işle meşgul olmayanları kısa sürede elindeki sermayeyi tüketerek yardıma muhtaç bir konuma düştüler.

Memurlar: İstilâya uğrayan bölgelerdeki Osmanlı memurları da, sair müslüman ahali gibi Orta-Anadolu'ya iltica ettiler. Bu memurların tamamı buldukları yerlerde mülteci işlerini yürütmekle görevlendirildi. Bu meyanda, mültecilerin sevk ve idareleriyle ilgili heyetler vilâyât-ı müstevliye memurlarından oluşturulacaktı¹¹⁸. Bu tamime rağmen bazı mahallerde mülteci işlerini yürütmek için hususî memurlar görevlendirilebildi. Meselâ, Sinop'ta bulunan vilâyât-ı müstevliye memurları yerine 300 kuruş tahsisatlı nüfus ve muhasebe memurları istihdam edildiler¹¹⁹. Öte yandan bazı mülteciler buldukları yerlerde mesleklerini icra ettiler. Meselâ, muallimler, iskân muntikalarında bulunan Mekteb-i İbtidai gibi okullarda çalıştılar¹²⁰.

Çiftçiler: Çiftçiler elden geldiğince köylere yerleştirildiler. Bunlara boş ve terk edilmiş tarlalar verildi. Yardıma muhtaç olanlara mahallî idareler vasıtasıyla kefalet-i müteselsile ve senet karşılığı ziraî alet, edevat, tohumluk, çift hayvanı dağıtılarak çiftçilik yapmaları sağlandı. Bu hususta mahallî idarelere malî kaynak aktarıldı. Böylece, çiftçilerin elden geldiğince tüketici bir topluluk olmaktan

118- BA, DH-ŞFR, Nr. 66/36: Dahiliye Nezareti'nden Sivas Vilâyeti'ne şifre tel (7 Temmuz 1332).

119- BA, DH-ŞFR, Nr. 75/102: Dahiliye Nezareti'nden Kastamonu Vilayeti'ne şifre tel (10 Nisan 1333).

120- BA, DH-ŞFR, Nr. 86/254.

çıkarak en azından kendi ihtiyaçlarını karşılayacak ekonomik bir güce kavuşmaları için çaba sarf edildi¹²¹.

Esnaf ve Sanaatkârlar: Mülteciler ocaklarına geri dönünceye kadar sanat ve ehliyetleriyle mütenasip surette geçimlerini temin etmeleri için kendilerine alet ve edevat-ı sanayiye dağıtıldı. Sanatkârların bir kısmı yol ve resmî binaların inşaatı gibi kamu işlerinde istihdam edileceklerdi¹²². Öyle anlaşılıyor ki, devlet iskân faaliyetini sürdürürken mümkün mertebe mültecilerin mesleklerini dikkate aldı. Bununla birlikte, sahil şeridinden Orta-Anadolu'daki şehir ve kasabalara sevk edilen balıkçı ve kayıkçılar atıl durumda kaldılar. Bu gibi kişiler mesleklerini icra ettiremediklerinden geçimlerini temin edemiyorlar ve tamamen devlete yük oluyorlardı. Yetkililer bu gibileri üretici hale getirebilmek amacıyla bazı tedbirler aldılar. Bu meyanda, atıl bir konumda bulunan balıkçı ve kayıkçılar, yol masrafları muhacirin tahsisatından karşılanmak ve Marmara kıyılarına iskân edilmek üzere İstanbul'a sevk edildiler¹²³.

Mültecilerin bir kısmı ticaretle meşgul oldu. Bu arada bazı mülteciler, savaş biter bitmez ocaklarına dönmek umuduyla hayvanlarını ellerinden çıkarmamışlardı. Bu gibi mülteciler, hayvanlarını o vakit çok kârlı bir iş olan nakliyatta kullandılar. Savaş sebebiyle, göçmen ve mültecilerinki hariç, yerli ahalinin hayvanlarına el konmuş idi. Bu sayede, mülteciler, civar köy ve kasabalardan nisbeten ucuza temin ettikleri tahıl ve sair yiyecek maddelerini hayvanları vasıtasıyla nakledip satmak imkanına kavuştular. Böylece hem geçim sıkıntısı çekmezken hem de civar kasaba ve köy halkıyla temas neticesinde onların yaşayış tarzlarını, kullandıkları tohumların niteliklerini ve cinslerini öğrenmek imkânını buldular¹²⁴.

Yetimler: Birbirini takip eden savaşlar, ülkenin sosyal ve ekonomik hayatında sarsıntılar meydana getirmiş olduğundan himayeye muhtaç yetim sayısı oldukça arttı. Bunun üzerine, Maarif Nezâreti bünyesinde *Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyyesi* kuruldu ve yurt çabında birçok Darüleytam açıldı.

¹²¹- BA, DH-İ.UM, Nr. E/26-29: Dahiliye Nezareti iskân şubesinden İdare-i Umumiyye Vilâyât-ı Müdüriyet-i Alisine Tezkire (13 KE 1332) ; DH-ŞFR, Nr. 82/122: Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na şifre tel (17 KE 1333) .

¹²²- *Mülteci Talimatnamesi*, s. 3, Md. 7.

¹²³- BA, DH-ŞFR, Nr. 65/35: Dahiliye Nezareti'nden Trabzon Vilâyeti'ne şifre tel (26 Haziran 1332); 65/54: Dahiliye Nezareti'nden Kastamonu Vilâyeti'ne şifre tel (9 Haziran 1332); 65/56: Dahiliye Nezareti'nden Bolu Mutasarrıflığı'na şifre tel (9 Haziran 1332); 67/42.

¹²⁴- Mümtaz Turhan, *Aynı eser*, s. 70.

Mart 1916 tarihi itibarıyla, İstanbul'da dokuz, Adana'da altı, Sivas'ta yirmi, diğer vilâyet ve sancaklarda birer tane olmak üzere yurt çapında 69 adet Darüleytam faaliyete geçirildi. İstanbul'dakiler Validebağı, Balmumcu, Çamlıca, Ortaköy, Bebek, Beykoz, Kâğıthane, Yedikule ve Çağlayan'daki kiralık binalarda hizmet vermekteydiler. Bu okullarda yüz öğrenciye iki muallim, iki memur, iki çamaşırcı, serici, üretici, yemekhaneci, kundura tamircisi, kapıcı ve yeter sayıda meydan hademesi hizmet vermekteydiler¹²⁵.

Darüleytamlarda beş bin kız olmak üzere yirmi bin civarında öğrenci vardı. Bunlar, şehit çocukları ile sair anasız babasız mülteci veya fakir çocuklarıydı. Aslında şehit evlâdı için açılan bu müessesede himaye altına alınan çocuklardan %30'u şehit evlâdı, %70'i ise göçmen, mülteci ve fakir aileye mensup çocuklardı. Bunlardan bir kısmının ebeveyni sağ olup diğerlerinin anne veya babası vefat etmişti. Büyük bir kısmı ise ebeveysizdi¹²⁶.

Yetim çocuklar iki yaşından itibaren Darüleytama kabul ediliyorlardı. 2-6 yaş grubu sadece besleniyor, 6-12 yaş grubunda olanlar mekatib-i İbtidaiye devam ettiriliyordu. Takriben onüç yaşında ilköğrenimlerini tamamlayanlar 16 yaşına kadar sanayi çıraklığı yapmaya mahsus *Darüssımaa*'lara gönderiliyorlardı. Bebek'teki tesislerde bulunan öğrenciler marangozluk, kunduracılık gibi sanayi eğitimi görüyorlardı. Öğrencilerin bir kısmı da ziraî eğitim görüyordu. Mart 1917 tarihi itibarıyla Darüleytam'ın ziraat şubelerinde 300'e yakın öğrenci vardı¹²⁷. Kabiliyetli öğrenciler ise *Sanayi-i Nefise Mektebi*, *Darümuallimîn* veya *Darümuallimât* gibi okullara gönderiliyorlardı¹²⁸. Bu arada misyonerler de yetim çocuklarla ilgilenmeye başlamış olmalı ki, başta mülkî amiller olmak üzere ilgililer, yetim çocuklarının mümkün mertebe Amerikan misyonerlerinin eline düşürülmemesi hususunda uyarılıyorlardı¹²⁹.

Darüleytam Umum Müdürlüğü'nün gelirleri masraflarını tamamen karşılayamayınca özellikle Darüleytamların bir kısmı kapatılmak zorunda kaldı. 1917 tarihi itibarıyla Darüleytamların adedi 65'e, öğrenci sayısı ise 11.680 indirildi¹³⁰. Öğrenci sayısı 1918'de 11.235'e indi. 1920 tarihinde ise Darüleytam Müdüriyet-i Umumiyyesi onbir Eytamhane ve bir hastahane olmak üzere on iki

¹²⁵ - *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi*, III/II, Ankara 1990, s.396-401, *Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi* (İctima-i Fevkalâde), I, Ankara 1992, s. 396-416.

¹²⁶ - *Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi*, III/II, Ankara 1990, s.206-208, 391-392, 489.

¹²⁷ - *Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi*, III/II, Ankara 1990, s. 396-401.

¹²⁸ - *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi* (İctima-i Fevkalade), I, Ankara 1992, s.396-416.

¹²⁹ - BA, DH-ŞFR, Nr. 63/276: Dahiliye Nezareti'nden Kayseri Mutaarrıflığı'na şifre tel (28 Nisan 1332).

¹³⁰ - *Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi*, III/II, Ankara 1990, s.391-392, 489.

kurumdan oluşmaktaydı. Öğrenci sayısı ise 3.700'dür. 1923 tarihinde bu sayı tekrar yükselecek ve on bine ulaşacaktır¹³¹.

I. Dünya Savaşı esnasında babalarını kaybetmiş olup, annesi, dedesi veya akrabalarının yanında kalan şehit ve mülteci çocukları askerî makamlarca toplanarak *Muâvenet-i İctimâiyye* ismiyle tesis edilen Eytamhanelerde himaye altına alındılar¹³².

Mondros Mütarekesi'nin yapıldığı tarihlerde yurt çapında 100.000 yetim çocuk bulunmaktaydı. Bunların çoğu Ordu'ya ait *Menzil Hastahaneleri* ile *Nekahethanesinde* ve bazı vilâyetlerin yetimhanelerinde beslenmekteydi. Bu müesseseler askerî idarenin aldığı yeni şekle göre tedricen tesviye ediliyorlardı. Bunun üzerine 12 Ocak 1919 tarihinde konuyu müzakere eden Meclis-i Vükelâ, hususî bir komisyon kurulmasına karar verdi¹³³. Bâbiâlî, Eylül 1919'da Samsun, Bafra, Ordu, Giresun ve Merzifon'da bulunan yetim çocukların İstanbul'daki Darüleytam'a yerleştirilmek üzere toplatılmasını kararlaştırdı. Bu konuda herhangi bir sorunun çıkmasından endişelenen Bâbiâlî, bu çocukların Müslüman olduklarına dair İngiliz temsilcilerinin onayını almayı tercih etti¹³⁴. Bu esnada Merzifon'da 300-350 kadar yetim vardı. Bunlar sokakta bırakılması halinde muhtemelen İngiliz veya Amerikan misyonerlerinin ellerine düşeceklerdi. Buna fırsat vermemek için Amasya'da *Şefkat-ı İslâmiyye* ismiyle bir cemiyet teşkil edildi. Bu cemiyetin himaye ve idaresinde faaliyete geçen Amasya Şefkat-ı İslâmiyye Yurdu'nda Erzurum, Erzincan ve Bayburtlu mülteci çocuklarından ekserisi kız olmak üzere 300 yetim barındırıldı. Bu yetimlerden 6-11 yaş grubu içindekiler cemiyetin hususî mektebinde okuma-yazma öğrenirken daha büyükler ise hususî öğretmenler vasıtasıyla biçki, dikiş, nakış ve dokumacılık eğitimi görüyorlardı¹³⁵.

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere Maarif Nezareti'nin teşkilâtı bütün yetimleri barındıracak bir kapasitede değildi. Bunun üzerine, Muhacirîn İdaresi, mültecileri yerleştirdikten sonra Darüleytamlar, Muhacirîn Umum Müdürü Şükrü Bey'in ifadesiyle *eytam depoları* tesis edildi¹³⁶. Muhacirîn İdaresince açılan Eytamhaneler, Diyarbakir, Mardin, Urfa, Kayseri, Merzifon, Çorum, Samsun, Sivas, Bünyan ve Develi'de faaliyet gösterdiler¹³⁷.

131- İhsan Gülneş, *Aynı eser*, s. 154.

132- TBMM. Zabıt Ceridesi, IXIII, Ankara 1958, s. 150.

133- M. Tayib Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, Ankara 1959, s. 28.

134- Sabahattin Özel, *Aynı eser*, s. 80.

135- TBMM. Zabıt Ceridesi, IXIII, s. 150.

136- Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi, I, Ankara 1990, s. 227.

137- BA, Harita Kataloğu, Nr. 404, Kod: OD1: 1/24.

Resmî kurumların yanı sıra mültecilerin yoğun olarak biriktikleri iskân birimlerinde kasaba zenginlerinin himmet ve teşebbüşleri sonucu eytamhaneler tesis edildi. Meselâ, Giresunlular tarafından takriben 350 kimsesiz çocuğu barındıracak kapasitede bir eytamhane açıldı. Zabıta kuvvetleri mahalle aralarından topladığı kimsesiz çocukları söz konusu Eytamhaneye teslim etti¹³⁸. Bu kurumun masrafları bölge halkından toplanan yardımlardan karşılanmaya çalışıldı. Ancak, yardımseverlerin ekonomik gücü azaldıkça yardım miktarı da düşüyordu. Netice itibarıyla, bu kurumun himayesindeki çocukların çoğu yine sokaklara düştü. Bu arada ahalinin ifadesine nazaran Amerikan Muavenet Komitesi kasabadaki Rum ve Ermeni eytamhanelerine yirmişer bin lira yardımda bulunurken Müslümanlara ait eytamhaneyi ziyaret bile etme gereği duymadı¹³⁹.

Açıkta kalan yetim çocuklar ileride Darüleytamlara yerleştirilmek kaydıyla, eşraf ve hali vakti yerinde olanların himayesine bırakılmışlardı. Öte yandan, Mekâtib-i Umumiyye talebesi olanların yatılı mekteplere devam etmelerine gayret sarf edilecekti. Bu mümkün olmadığı takdirde, muhacirîn tahsisatından karşılanmak şartıyla, mekteplere devamı temin edilmeye çalışıldı¹⁴⁰.

Netice itibarıyla, yetim çocuklar Darüleytam, muhacirîn yetimhaneleri veya yardımseverler tarafından tesis edilen acezehanelerde barındırıldılar. Yetimlerin bir kısmı ise analarının kucağında idi. Bunların yekunu 90.000 civarındaydı. Yetimler daha ziyade Sivas vilâyeti dahilinde bulunmaktaydılar¹⁴¹.

Dul kadınlar: Savaşın büyük tahribatından biri de aileyi parçalaması ve kadınları dul bırakmasıdır. Mülteciler arasında dul kadınlar ve kimsesiz kızlar bir hayli yekûn tutuyorlardı. Devlet, hususî talimatnamelerde genç kadın ve kızların ırz ve namuslarının korunabilmesi hususunda yetkilileri uyarıyordu. Bu gibi mülteciler hayır kurumları, memur ve mahallî eşrafın himayesine bırakıldılar. Bu gibi yerlere yerleştirilemeyenler için özel yerler tahsis edilecek ve mahallî idareler tarafından iâşe edileceklerdi¹⁴². Nitekim, talimatnameye uygun olarak dul kadınların bir kısmı *Darülmesaiîr*'de istihdam edildiler. Bu kurumların faaliyete geçirilebilmesi hususunda mahallî idareler teşvik edildiler. Meselâ, Merkezî idarenin teşvikiyle Kırşehir'de bir Darülmesaiî açıldı. Bu kurumda, Erzincan, Gümüşhane ve Erzurumlu mülteciler istihdam edildiler. Kadınlar buralarda topluca iâşe ediliyor ve yün işlemek, çorap örmek veya bez dokumak gibi çeşitli işlerde çalıştırılıyorlardı.

138. BA, DH-İ.U.M, Nr. E-36/3.

139. Sabahattin Özel, *Aynı eser*, s. 76.

140. *Mülteci Talimatnamesi*, s. 8, Md. 37.

141. *Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi*, III/I, Ankara 1990, s. 206-208.

142. *Mülteci Talimatnamesi*, s. 8, Md. 38.

Kunduracılık, saatçılık yapanlar, hatta dört tekerlekli araba imal edenler bile vardı¹⁴³.

Yukarıda belirtilen yerlerde istihdam edilemeyenler ise geçimlerini devletin verdiği yardımların yanı sıra kendileri temin etmeye çalışıyorlardı. Kasabalarda derme çatma yerlerde ikâmet eden kadınlar, ya çevredeki koruluk ve ormandan kesip getirdikleri odunları yerli ahaliye satıyor veya tarlalarda çalışmak üzere yakın köylere günü birlik gidiyorlardı. Beraberlerindeki getirdikleri çocukları ise çobanlık vb. işleri icra ediyorlardı¹⁴⁴.

B- Mültecilerin İâşe Meselesi

Osmanlı Devleti, savaş öncesi şeker, kibrit gibi temel tüketim maddesi sanayi ürünlerini ithal yoluyla karşılıyordu. Hatta, bir tarım ülkesi olan Türkiye, Marsilya'dan patates ithal etmek zorunda kalmıştı. Savaşa merkezî devletlerin yanında katılması üzerine dünya pazarları ve ticarî yollar Osmanlı Devleti'ne kapanmıştı.

Seferberlik ilânı ticarî faaliyeti tamamen durdururken zirai işler ise kadın ve ihtiyarlara kaldı. Bu durum, her ailenin bir kileri mevcut olduğundan, büyük şehirler hariç genel yaşayış üzerinde ani bir tesir göstermedi. Bununla birlikte, karayolu ve demiryollarının yok denecek seviyede olması, deniz yolu ile de nakliyat kayıklara dayandığından Orta-Anadolu'da yok pahasına satılan hububatı kıtlığın baş gösterdiği yörelere nakletmek mümkün değildi. Öte yandan, mevcut yiyecek stoklarının mühim bir kısmı Ordunun emrine tahsis edildi. Bu gibi sebeplerden dolayı ülke genelinde iâşe zorluğu başlarken savaş yılları içinde yurdun mühim bir kısmı açlık tehlikesiyle karşı karşıya kaldı¹⁴⁵.

Bu durum, 1914'ün sonlarına doğru tüketim maddelerinin hızla yükselmesine neden oldu. 1916 yılının başlarında fiyatlar tedricen yükseliyordu. Bu arada savunma için gerekli olan maddeler *tekâlif-i harbiyye* adı altında bedeline borç senedi verilerek suretiyle satın alınıyordu. Köylünün elindeki binek ve yük hayvanı da *Vesâit-i Nakliyye* komisyonlarınca takdir edilen bedel karşılığı ellerine mazbata verilerek alındı. Ancak, halkın ihtiyacını karşılamak için herhangi bir tedbir alınmadı. *Men'i İhtikâr Kanunu*'yla ileride geniş yolsuzluklara yol açan iâşe teşkilâtı ve komisyonları kuruldu¹⁴⁶. Bu tedbire rağmen paranın alım gücü dört

143- *Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi*, IIII, Ankara 1990, s. 227-228.

144- Mehmet Bilgin, *Sürmene Tarihi*, İstanbul 1990, s. 395.

145- Muzaffer Lermioğlu, *Aynı eser*, s188, 208-209.

146- Muzaffer Lermioğlu, *Aynı eser*, s. 188, 216, 247.

misinden fazla düşerken¹⁴⁷ aşağıdaki tablodan anlaşılacağı üzere fiyatların yükselmesi önlenemiyordu¹⁴⁸.

Bu ortamda göç eden mülteciler, fırınlarda ekmek, kahvehanelerde oturacak ve yatacak yer bulamadıklarından yalı kenarlarında, tarla içlerinde, cami avlularında geceleme ve beraberlerinde getirdikleri azıklarla idare etmek zorunda kaldılar. Bütün servetini terk ederek ocağından çıkan ve kısa bir sürede açlık ve sefaletle karşı karşıya kalan mülteciler muhacirin tahsisatından *kuvvet lâ-yemut* derecesinde iâşe ediliyorlardı.

Mülteci talimatnamesine göre, aciz, kimsesiz, fakara, hayatını idame ettiremeyecek kadar zaruret içinde bulunanlarla, maaşı 400 kuruştan az olup aile efradı kalabalık olan muhtaç memurlar ve vilâyetin hususî bütçesinden maaş alırken iltica münasebetiyle maaşı kesilen yardıma muhtaç memurlar iâşe edileceklerdi. Mültecileri iâşe tarzı, mahallî memurların takdirine göre erzak veya yevmiye vermek şeklinde olacaktı. Yevmiye verilmesi halinde, her yerin ihtiyacına göre nüfus başına verilmesi kararlaştırılan meblağ hususî defterlere kaydolunmak şartıyla beher hafta peşinen aile reisine ödenecekti¹⁴⁹.

Genellikle, geçimlerini temin etmeye kudreti olmayan mültecilerden büyüklerine iki kuruş, küçüklerine ise bir kuruş yevmiye veriliyordu. Temel tüketim maddelerinin fiyatlarının sürekli artması sonucu mülteciler pek sefil ve acımalı bir hâle düşmüşlerdi. Bu nedenle göçmen idaresi, büyüklerin yevmiyesini üç kuruşa, küçüklerin yevmiyesini ise 60 paraya yükseltti¹⁵⁰. Esasen göçmen ve mültecilerin iâşelerinin temini sorumluluğu taşrada mülkî memurlara aitti¹⁵¹. Herhalde bu yetkiye istinaden olsa gerek, Canik Mutasarrıflığı bütün mültecileri hesaba katarak kişi başına beş kuruş itibarıyla Ordu, Giresun, Tirebolu ve Canik'te mevcut mülteciler için 1.591.000 liralık havale gönderilmesini merkezden talep etti. Bu talep malî imkânsızlıklar sebebiyle kabul edilmedi¹⁵².

Resmî kayıtlara istinaden 1.200.000 göçmen ve mülteci mevcuttu. Bunların %70'e yakın bir kısmı (800.000) ziraat, ticaret ve muhtelif iş kollarında çalışmak suretiyle geçimlerini bizzat temin ediyorlardı. Muhacirin İdaresi takriben

147- Paranın değer kaybı konusunda bkz. Tevfik Çavdar, *Aynı eser*, s. 98- 103.

148 - Bu tablodaki değerler için bkz. Muzaffer Lermioğlu, *Aynı eser*, s.188, 216, 247.

149- *Mülteci Talimatnamesi*, s. 6, 7, Md. 31, 35.

150. BA, DH-ŞFR, Nr. 70/57; 66/216 ; 79/212: Dahiliye Nezareti'nden Ankara ve Trabzon vilâyetleri ile Canik Mutasarrıflığı'na şifre teler (28 Temmuz / 8 TS 1332, 26 Ağustos 1333).

151. BA, DH- ŞFR, Nr. 79/11: Dahiliye Nezareti'nden Niğde Mutasarrıflığı'na şifre tel (2 Ağustos 1333).

152. BA, DH-ŞFR, Nr. 79/212: Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na şifre tel (26 Ağustos 1333).

400.000 göçmen ve mülteciye yevmiye dağıtıyordu. İdare aynı zamanda toplam sayısı 120.000'i bulan aşiret toplulukları ile askeri sebeplerden dolayı iç bölgelere sevk edilen Ermeni ve Rumlar'dan takribî 150.000 ile 200.000 kişiyi de iâşe ediyordu¹⁵³.

Cinsi	Birim miktarı	1914	1915	1916	1917 başı	1917 sonu
Mısır	Kara kıyye	0.87	3	4	9	20
Pirinç	"	3.50	8	-	-	-
Buğday unu	"	2	-	6	15	30
Taze Fasulye	"	-	0.25	-	-	-
Patates	"	-	-	4	5	20
Limon	Tane	0.25	5	-	-	-
Tereyağı	Kara kıyye	12.50	20	25	80	120
Yumurta	Çift	-	5	-	-	-
Koyun eti	Kara kıyye	-	3	9	25	45
İnek eti	"	-	2	-	-	-
Kuru fasulye	"	-	-	4	12	25
Bulgur	"	-	-	8	16	35
Pekmez	"	-	-	10	40	65
Sucuk	"	-	-	25	40	70
Zeytin	"	-	-	10	15	55
Şeker	"	3	40	100	150	260
Çay	"	-	-	200	350	450
Tuz	"	0.75	6	7	10	22
Gaz	"	2.50	30	30	120	150
Kibrit	Kutu	0.25	1.50	-	-	-
Sabun	Kara kıyye	7	35	25	50	65
İskarpın	Çift	60	-	-	-	-
Potın	"	-	-	250	400	600
Birim fiyatları kuruş olarak verilmiştir.						

İzinsiz olarak iskân mahallini terk etmek suretiyle bir başka mahalle gidenlerin yevmiyeleri prensip olarak kesilmekteydi. Bununla birlikte, bu gibi mültecilerin yevmiyelerinin kesilip kesilmemesi hususu mahallî idarelerin takdirine bırakılıyordu. Genelde bunlar, gıdasızlıktan telef olmayacak ölçüde iâşe edildiler. Kalabalık ve geçim sıkıntısı sebebiyle Ordu kazasındaki mültecilerin bir kısmı izin

¹⁵³- *Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi*, III/I, Ankara 1990, s.206-208, 228 .

almaksızın Kastamonu vilâyeti ve Bolu mutasarrıflığı topraklarına giderek oralarda mekân tutmuşlardı. Merkez söz konusu yerlerin mülki amirlerine çektiği tellerle bunların buldukları yerlerde iskân ve yardıma muhtaç olanlarının iâşe edilmelerini istedi¹⁵⁴.

1917 yılında mevcut sıkıntılar yetmiyormuş gibi bir de büyük bir kıtlık ile karşı karşıya kalındı. Hükümet, bu kıtlık ve darlığı önlemekte aciz kaldı. Vaktinde stok yapılmadığı için çiftçiden aynı olarak tahsil edilen aşar iki misline çıkartılmış ise de bu Ordu'nun ihtiyacını dahi karşılamadı. Kıtlık ve yokluk, mevcudu olmayan malların fiyatlarını astronomik seviyelere yükseltti. Bu ortamda varlıklı mülteciler kısa sürede yardıma muhtaç bir konuma düşerken, yevmiye alanlar, kendilerine verilen para ile ekmek dahi alamaz oldular. Bu sıkıntıyı azaltabilmek amacıyla, III. Ordu mıntıkasında zahirenin aynı olarak göçmen ve mültecilere dağıtılması uygulaması başlatıldı. Buna göre, on yaşından büyüklere 400 gram, küçüklere ise 300 gram un veya eşdeğer hububat veriliyordu¹⁵⁵. Bu uygulamaya ülke dahilinde Ekim 1917 tarihinde geçilmeye çalışıldı.

Bu uygulamayla, şehir ve kasabalarda bulunan mülteci ailelerine ekmek vesikası dağıtıldı. Vesikalarda tayinat alanların isim, şan ve yaşı yazılı idi. İâşe Komisyonları, göçmen ve mültecilerin her birine verilecek erzakın çeşit ve miktarını gösteren yevmiye listelerine benzer bordurular tanzim edecekti¹⁵⁶. Bu işlemler bittikten sonra bedeli *Muhtaç-ı Muavenet Muhacirin Tahsisatı*'ndan tesviye edilmek üzere¹⁵⁷ iâşe ambarından iâşe teşkilâtının bulunmadığı yerlerde askerî ambarlardan erzak verilecekti. Gerekirse İâşe komisyonları Mal Sandığından avans çekebilecekti¹⁵⁸.

Bu yolla mültecilerin istenen ölçüde iâşe edilemediği anlaşılmaktadır. Muş, Van, Erzurum ve Bitlis mültecileri adına Meclis-i Ayân azası Topçu Feriki Rıza Paşa'ya çekilen telgrafa göre, karşılığı *Muhtaç-ı Muavenet Muhacirin Tahsisatı*'ndan verilmek üzere iâşe-i umumiyye ambarından erzak verilmesi gerekirken Urfa'daki mültecilere erzak dağıtılmadığından mültecilerin çoğu açlıktan telef oluyordu. Yiyecek bulamayanlar mezbahalardan topladıkları hayvan kanı gibi zararlı ve yenmesi kabil olmayan maddeler ile karınlarını doyuruyorlardı.

154. BA, DH-ŞFR, Nr. 80/219; 81/126: Dahiliye Nezâreti'nden Bolu Mutasarrıflığına ve Kastamonu vilâyetlerine şifre teller (13 / 22 TE 1333).

155. Mesela, büyüklere 440 gram, küçüklere 330 gram buğday veya büyüklere 600, küçüklere 450 gram ekmek verilmesi; Mısır ve Arpa verildiği takdirde, gramajın %10 nisbetinde artırılması gibi, bkz. BA, DH-İUM, Nr. 98- 4/1- 48: 23 TE 1333 tarihli tezkire.

156. BA, DH-ŞFR, 82/64: Vilâyet ve Mutasarrıflıklara tamim.

157. BA, DH-İUM, Nr. 98- 4/1-48.

158. BA, DH-İUM, Nr. 98-4 /1-50: İdare-i Umumiyye Dahiliye Müdürü Lutfi Bey'den Aşair ve Muhâcirin Müdürü Hamdi Bey'e tezkire (12 KE 1333).

Devlet ekmeğinin kıyyesi evrak-ı nakdiyye ile 25 kuruştan fazla olmadığı halde, Urfa'da rayiç 90 kuruşa kadar fırlamıştı¹⁵⁹. Canik livasında ise mısır ekmeğinin okkası 20 kuruşa, buğday ekmeğinki 32, 35 kuruşa yükselmişti¹⁶⁰.

Bu sıkıntıyı ortadan kaldırmak amacıyla, Diyarbekir ve Elaziz vilâyeti İâşe Komisyonu Riyaseti, memur, göçmen ve mültecilerin İâşe ihtiyaçlarının IV. Kolordu ambarlarından temin edilmesini sürekli talep eder olmuştu. Oysa, Kolordu muharip kıtalarının İâşesini bile karşılayacak stoklara sahip değildi. Bu ortamda söz konusu ihtiyacın yine vilâyet kaynakları kullanılmak suretiyle çözülmesi zaruriydi. Bu nedenle ihtiyaç fazlası zahiresi olanlar tespit edilerek satın alınıp muhtaçlara dağıtılması hususu Dahiliye Nezareti'nce Diyarbekir ve Elaziz vilâyetleri İâşe Komisyonu başkanlığına tamimen tebliğ olundu¹⁶¹. Bununla beraber sorun yine çözümlenemezse en muhtaç mültecilerin İâşesini temin maksadıyla gerekli erzakın vilâyet haricinden satın alınması hususu ilgili komisyonlara tebliğ olundu¹⁶².

Rus işgalinin sona ermesi üzerine, memleketlerine dönecek olanlara biriken İâşe bedellerinden lüzum görülecek miktarının komisyon kararıyla verilmesi hususunda vilâyet ve mutasarrıflıklara tamim gönderildi¹⁶³. Sevkiyata rağmen, Nisan- Haziran 1921 tarihlerinde hali hazır 107.000 göçmen ve mülteci statüsünde kişi bulunmakta idi. Bu nedenle, 5 Haziran 1921'de *Muhacir ve Mültecilerin İdare Tarzı ve Sevkleri* hakkında bir tüzük yayımlandı. Buna göre, herhangi bir isim altında maaş almayıp İâşe talebinde bulunanlardan on yaşından büyük olanlara yarım kilo, küçüklere 250 gram ekme bedeli karşılığı mahallî rayice göre üç ay süreyle yevmiye verilecekti. Gurbet hayatı üç aydan fazla sürenlerden yetim, kimsesiz ve işsiz kadınlara ve rapora istinaden malûllerin İâşesine devam edilebilecekti. Ancak, herhangi bir işe yerleşen, teklif edilen işi kabul etmeyen veya memleketlerine sevk edilenlerin İâşeleri kesilecekti¹⁶⁴.

Mültecilerin bir kısmına çeşitli isimler altında maaş veriliyordu. Mültecilerden *ashab-ı itibar* olup, zaruret içinde bulunanlara mülteci talimatnamesine istinaden maaş verilecek ve bu gibilerin bir defteri tanzim

159- *Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi*, III/I, Ankara 1990, s.425 .

160- *BA, DH-İ.UM*, Nr. 98-4/1-43.

161- *BA, DH-ŞFR*, Nr. 87/96: İâşe Müdür-i Umûmisi İsmail Hakkı imzasıyla Diyarbekir ve Elaziz vilâyetleri İâşe Komisyonu riyasetine çekilen ayrı ayrı tel (9 Mayıs 1334) .

162- *BA, DH-ŞFR*, Nr. 87/60: Dahiliye Nezareti'nden Mamuretülaziz Vilâyeti'ne şifre tel (6 Mayıs 1334).

163- *BA, DH-ŞFR*, Nr. 87/92: Dahiliye Nezareti'nden vilâyet ve Mutasarrıflıklara şifre tel (11 Mayıs 1334).

164- İhsan Güneş, *Aynı eser*, s. 145-146.

edilecekti¹⁶⁵. Meselâ, Canik sancağında Hacı Ahmed Efendi'ye maaş bağlanması için teşebbüse geçilirken İskilip'te ikâmet eden Pasinler mültecilerinden Abdurrahman Paşazade ve biraderlerine her ay on lira tahsis edildi¹⁶⁶.

Aynı zamanda, *muinsiz* aile efradına da maaş verilmekteydi. Ancak, bu maaşlarla ilgili havaleler zamanında gönderilemiyor veya mahallin Mal Sandıklarında nakit para bulunmadığından dolayı ödenemiyordu. 1331 malî yılında (1915-1916) söz konusu maaşlar ve hatta muvazzaf memur maaşları dahi ödenemiyordu¹⁶⁷.

Mültecilerden kimsesizlik maaşı alan asker ailelerine maaş ikmal suretiyle yevmiye verilmekteydi. 11 Kasım 1917 tarihinde, Dahiliye Nezareti göçmen ve mültecilere yevmiye yerine iâşe bedeli üzerinden aynen ekmek veya hububat verilmesine dair bir tamim yayınladı. Böylece kimsesizlik maaşı alanlara da diğer mülteciler gibi zahire verilmeye başlandı¹⁶⁸. Göçmen ve mülteci vasfında olan kimsesiz aile efradına hem kimsesizlik ve hem de mülteci talimatnameşine uygun yevmiye verilmesi işlemlerin karışmasına sebebiyet veriyordu. Bu nedenle, Ocak 1918 tarihinden itibaren kimsesizlik maaşının kesilerek talimatname hükümlerine uygun iâşe edilmeleri hususu taşradaki mülkî amirlere tebliğ edildi¹⁶⁹.

Mültecilere yevmiye veya iâşe dışında, eşya yardımı da yapılmaktaydı. Ayrıca yıkanmaları, aşılanmaları ve hastalık zuhuru halinde hastahanelere sevk edilmeleri gerekiyordu. Mültecilere her şahada yardım ederek yaralarının mümkün mertebe sarılmasına gayret sarf edildiyse de ihtiyaçları tamamen karşılanamadı¹⁷⁰.

Netice itibarıyla, hicretin ilk günlerinde iâşe işleri bir dereceye kadar tanzim edilebildi. Komisyonlar vasıtasıyla kasaba ve şehirdekilere ekmek, köydekilere mısır, bazen de bir miktar nakit para verildi. Ancak iskân birimlerindeki mülteci sayısının kısa sürede dört beş misli artması iâşe sorununun ortaya çıkmasına sebep oldu. Ulaşım ağının ve vasıtalarının yeterli olmaması, Orta-Anadolu'dan mültecilerin yoğun olarak bulunduğu yerlere gıda maddeleri sevk edilemedi. Bu ise mültecilerin bulunduğu yerlerde kıtlık ve açlığın baş göstermesine sebep oldu. Asayişsizlik ve sosyal kesmekeşlik içinde hayat pahalılığı

165- BA, DH-ŞFR, Nr. 71/52: Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na şifre tel (8 KE 1332).

166- BA, DH-ŞFR, Nr. 71/149: Dahiliye Nezareti'nden Ankara Valisi Raşid Beyefendi'ye şifre tel (20 KE 1332).

167- BA, DH-İ.U.M, Nr. E-36/8: Dahiliye Nazırı Talat Paşa'dan Maliye Nazırı Cavid Bey'e Tezkire (5 Temmuz 1333).

168- BA, DH-İ.U.M, Nr. 20-2/2-17: Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na tezkire (22 KE 1333).

169- BA, DH-ŞFR, Nr. 83/29; 20-2/2-17.

170 *Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi*, III/II, Ankara 1990, s.212- 213.

günden güne tesirini arttırarak gösterdi. Mülteciler, üzerlerinde bulunan *ana yadigarı* yüzüğe varıncaya kadar para yapacak her şeyi değerinin çok altında satarak elde ettikleri para, İâşe Komisyonu'nun verdiği ekmek ve ara sıra yapılan nakdî yardımlarla kıt kanaat geçiniyorlardı. Ancak, ilerleyen günlerde fiyatların alabildiğine yükselişi, yapılan yardımın aksaması ve verilen ekmek miktarının yarıya indirilmesi mültecilerin sefaletlerini tahammül sınırının üstüne çıkardı¹⁷¹.

C- Mültecilerin Sağlık Sorunları

Savaşın ortaya çıkardığı problemlerden birisi de salgın hastalıklardır. Gerekli tedbirler alınmadığı takdirde, salgın hastalıkların göçmen kitleleri arasında büyük tahribatlara sebebiyet verdiği tecrübe edilmişti. Gıdasızlık, meşakket ve izdiham göçmenlerin hastalığa karşı dirençlerini kırıyordu. O halde, bu gibi problemlerin ciddi tedbirler alınmak suretiyle önlenmesi gerekiyordu. Zira, iltica mahallindeki izdihamın meydana getirdiği pislik ve bakımsızlık sebebiyle göçmen ve mülteciler birçok salgın hastalığın tehdiidi altındaydılar. Hava değişikliği de bunu etkileyen faktörler arasında gelmekteydi. Bu gibi sebeplerden dolayı I. Dünya Savaşı ve sonrasında Anadolu'da sıtma şiddetle hüküm sürdü. Neticede, Bafra'dan Ofa kadar uzanan bölgede halkın %20, 30'u sıtmaya tutuldu¹⁷². Göçmenlerin iskân mahallindeki iklime ayak uyduramamaları salgın hastalığın yayılmasını ve mültecilerin hastalığa karşı direncinin kırılmasını kolaylaştırıyordu. Meselâ, Çarşamba, Terme ve Samsun gibi havası ağır ve sıtması meşhur olan yerlerde yerleşenler arasında hastalık ve ölüm vak'aları daha ziyade kendisini gösterdiği halde, havası ve suyu iyi olan Ünye ve İnebolu'ya iltica edenler arasında ölüm oranı nisbeten azdı. Mülteciler, sıtması meşhur olan Samsun şehrine hastalığa kinaye *Sarı Samsun* adını vermişlerdi.¹⁷³ Öte yandan, Van, Muş, Bitlis ve Bayezid cihetlerinden Diyarbekir'e akın eden mültecilerin %20'si salgın hastalık sebebiyle telef oldu¹⁷⁴. Askerî Sıhhiye Müfettişi Nail Bey'in ifadesine göre, Çorum'da ahır ve sahanlıklarda üst üste barınan beş bin kadar göçmen ve mülteci arasında salgın hastalıklar yaygınlaştı¹⁷⁵.

Muhacirîn idaresi, göçmen ve mültecilerin çeşitli sorunlarının yanı sıra sağlık sorunlarını da çözüme kavuşturmaya çalıştı. Haritada görüleceği üzere, yol güzergâhlarında ve iskân mahallerinde muayenehaneler, menzil hastahaneleri,

171. Muzaffer Lermioğlu, *Aynı eser*, s. 283 .

172. Sabahattin Özel, *Aynı eser*, s. 23 .

173. Muzaffer Lermioğlu, *Aynı eser*, s. 261-262, 311 .

174. *Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi*, III/II, Ankara 1990, s. 212-213 .

175. *BA, DH- ŞFR*, Nr. 69/233; 69/234 .

sıhhiye istasyonları, muhacirin tecridhanesi ile göçmen veya mülteci hastahaneleri ismi altında sağlık kurumları hizmete girdi. Hasta mültecilerin tedavisinde sivil hastahanelerden ve savaş dolayısıyla çok sıkışık durumda bulunan askerî hastahanelerden de faydalanıldı¹⁷⁶.

Sivas, Yenihan, Tokat, Amasya, Merzifon, Zile, Ordu, Fatsa, Ünye, Terme, Çarşamba, Yozgat, Kırşehir, Akdağmadeni, Boğazlıyan, Kayseri, Mamuretül-Aziz, Malatya, Diyarbakir, Mardin, Siverek, Urfa, İslâhiye, Müslimiye, Resulayn, Suriye ve Musul'da mülteci hastahaneleri tesis edildi¹⁷⁷. Mültecilere sağlık merkezlerinde bir taraftan kolera, tifo ve tifus aşılırları yapılırken diğer taraftan kinin dağıtıldı.

Bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele edebilmek amacıyla kurulan hususî enstitüler vasıtasıyla hastalıklara karşı mücadele başlatıldı. Sıtma ile mücadele amacıyla, merkezî Samsun'da bulunan bir Enstitü ile, Bafra, Çarşamba, Terme, Fatsa, Ünye, Ordu, Giresun, Tirebolu, Vakfıkebir, Trabzon ve Ohta Enstitüye bağlı bir doktor ve sıhhiye memurlarının hizmet verdiği laboratuvarlar kuruldu. Bu faaliyetler Mondros Mütarekesi'nin başlangıcında nihayete erdirildi. Oysa, mültecilerin dönüşü sebebiyle özellikle Trabzon'da sıtma hastalığı şiddetini arttırmıştı. Yörede ayrıca frengi ve İspanyol nezlesi diye adlandırılan bir tür grip yaygındı. Netice itibarıyla, evlerine dönen mültecilerin 1/3'i bu hastalıklara yakalanmış olduklarından ölümden kurtulamadılar¹⁷⁸.

Alınan önlemler sonucu mülteciler arasındaki ölüm oranı azaldı. Meselâ, Diyarbakir'deki mülteciler arasındaki telefât %5'lere geriledi. Öte yandan, mülteci sayısı azalınca sıhhi önlemler daha düzenli bir surette alındı¹⁷⁹. Vesikalardan anlaşıldığına göre, göçmen ve mülteci sayısı düşükçe hususî hastahaneler tedricen kapatılmış ve buralardaki hastalar, Gureba veya Memleket hastahanelerine sevk edildiler¹⁸⁰. Göçmen ve mültecilerin ilâç ve tedavi masrafları muhacirin tahsisatından karşılandı¹⁸¹.

176- Azmi Süslü, *Aynı eser*, s. 125.

177- Musul Mülteci Hastahanesi'nin levâzimat ihtiyacı için Ağustos 1917'de 8.000 kuruş tahsis edilirken 1918 yılında aynı hastahane'nin idarî masrafı 60.000 kuruşu bulmuştu. BA, DH-ŞFR, Nr. 69/222; 79/136; 85/63; Giresun Mülteci Hastahanesi için tüccardan kefaletle 50 top basma, 30 top Amerikan bezi alınmış olup, bedeli olan 700 lira Defterdarlıkca tesviye edilmiştir. BA, DH-ŞFR, Nr. 84/28; Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na şifre tel (9 Şubat 1334).

178- Sabahattin Özel, *Aynı eser*, s. 23.

179- *Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi*, III/II, Ankara 1990, s.212- 213.

180- BA, DH-ŞFR, Nr. 96/235; Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na tel (19 Nisan 1335).

181- Fahamettin Yılmaz, *Vilâyat-ı Mustahlasa*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1990, s. 64.

Mültecilerin ekserisi 50 yaşından büyük ihtiyarlarla, çocuk ve kadınlardan ibaretti. Dahiliye Nezareti, bütün kaynakları mültecilerin hizmetine hasretti. Bu arada, teşkilâtlanma işini bitiren Muhacirîn İdaresi, seyyar hastahaneler tesis etti. Mültecilere buldukları yerlerde ve sevkیاتları esnasında yiyecek içecek verildi. Bilhassa aşılara dikkat edildi. Bu sayede, mülteciler, bir nebze de olsa salgın hastalıklara karşı korundu. Bununla birlikte çocuklar ve ihtiyarlar arasında ölüm vak'alarına tesadüf edildi.

Mülteciler memleketlerine geri döndükten sonra da sağlık tedbirleri alınmaya çalışıldı. Nitekim, Van vilâyetine geri dönen mültecilerin sağlığını muhafaza etmek ve salgın hastalıklar sebebiyle meydana gelen ölüm oranını azaltmak amacıyla Diyarbekir Sıhhiye Müdürü Bitlis'e gönderilirken, Van'a çevre vilâyetlerden on beş sıhhiye memuru ve ilaç gönderilmesi amacıyla gerekli teşebbüslerde bulunuldu. Ayrıca, bu hususlarda askerî sağlık teşkilâtından da faydalanılabilinecekti¹⁸².

D- Askerlik Muafiyeti

Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesinden sonra askerlik hizmeti yükümlülük haline getirilmişti. Bununla birlikte, gayr-i müslim ahali ile Bosna-Hersek, Arnavutluk, Arap yarımadası, Trablusgarp ve İstanbul halkı askerlik hizmetinden muaf tutulmuşlardı. Bu sebeple askerlik hizmetini asırlarca Anadolu Türk halkı üstlenmişti.

1914 yılına kadar, Anadolu'ya gelen göçmenler uzun sürelerle bu hizmetten muaf tutulmuşlardı¹⁸³. Göçmenlerin askerlikten muafiyet süresi Türkiye'ye giriş tarihlerinden başlamak üzere üç ay olarak sınırlandırıldı. Nitekim, 5 Nisan 1915 tarihinde neşredilerek uygulamaya giren kanuna nazaran göçmenler Türk topraklarına giriş tarihlerinden üç ay sonra yaşlarına göre silâh altına alınacaklar, ihtiyat ve mustahfiz yaşında olup bedel vermek isteyenler ise 6 Şubat 1915 tarihli kanun gereği bedel-i nakdî vereceklerdi¹⁸⁴.

Göçmenlerin içinde buldukları zor şartlar sebebiyle mükellefiyet başlangıcının geliş tarihleri yerine hükümetçe tescil tarihlerinin esas alınması, mülteciler hakkında ayrıca hüküm verilmesi Harbiye Nezareti'nden talep edildi. Bu talep üzerine Ordu Dairesi Reisi Behiç Bey, ilgili kanunun Meclis-i Ayân'da

182- BA, DH-İ.UM, Nr. 20-12/12-86, Lef. 4: Sıhhiye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne tezkire (13 Ağustos 1334).

183- Geniş bilgi için bkz. Nedim İpek, *Aynı eser*, s. 318-319.

184- *Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi*, III/II, Ankara 1990, s.121; *Düstur*, II. Tertip, VIII, İstanbul 1928, s.440.

yapılan müzakereleri esnasında mültecilerin silâh altına alınmamaları hususunda Harbiye Nezareti tarafından ilgililere emir verildiğini, dolayısıyla bu kanunun mültecileri kapsamadığını beyan etti¹⁸⁵. Bu beyanata rağmen, Harbiye Nezareti'nin Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 26 Ağustos 1915 tarihli tezkirede teamül gereği muhacirin muamelesine tâbi tutulan mültecilerin de göçmenler gibi askere davet olunmamalarının kararlaştırıldığı bildiriliyordu¹⁸⁶.

Netice itibarıyla, askerlik çağı gelen mültecilerin ailelerini yerleştirdikten sonra kıtaya sevkî başlatıldı. Bazı mülteciler askere gitmemek için kendilerine gösterilen yerlerde durmuyorlardı. Bunlar, تنها yerlerde, özellikle bataklıklarda yatak çarşafından yaptıkları çadırlarda sefilane bir hayat sürmekteydiler. Bu durum söz konusu mültecilerin 5/10'i, hatta 8/10'i nisbetinde telef olmalarına ve sahte vesika ile mükerreren yevmiye almak suretiyle Hazineyi zarara uğratmalarına sebebiyet verdi.

Her türlü malını düşman eline bırakarak iç kesime iltica eden ve ellerinde kalan para veya sahip oldukları itibara istinaden ailelerini geçindirmeye çalışan mültecilerin askere alınması halinde aileleri perişan ve sefil olacaktı. Bu gibi ihtimallere yer vermemek üzere mültecilerin askere alınması işleminin bir süre tehir edilmesi talep edilmişti¹⁸⁷.

Bu isteğe rağmen mültecilere tanınan iki ay muafiyet süresinden vaz geçilerek yalnız bedelin nakdi erbabının askere alınmalarının son kafilenin celbine kadar tehir olundu. Oysa, mültecilere tanınan iki ay mühlet kendilerinin iskân ve iâşelerinin temini maksadına müsteniddi. Bundan vazgeçilmesi yukarıda beyan olduğu üzere mültecilerin firarına sebebiyet verebilecekti. Ayrıca, mültecilerin yerlerini yurtlarını terk ile işgale uğramayan bölgelere gelerek mesken tedarikiyle ailelerini yerleştirmek, iş ve güçleriyle meşgul olmak gibi bir müddet serbest kalmaları gerekiyordu. Aksi takdirde reissiz kalacak olan ailenin dağılması muhtemeldi. Bu nedenle mültecilerin yerli ahaliden ziyade devletçe himaye edilmesi gerekiyordu. Zaten kış münasebetiyle de mültecilerin askere sevk edilmesi müşkül olacaktı. Oysa iki ay sonraya tecil olur ise mülteciler herhangi bir aksaklığa mahal olmaksızın davete uyacaklardı. Bu münasebetle Erzurum vilâyeti mültecilere verilen sürenin Mart 1917 tarihine kadar uzatılmasını talep etti¹⁸⁸. Öte

185- *Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi*, III/II, Ankara 1990, s.118-119

186- *BA, DH- İ.UM*, Nr. 13/1-10: Harbiye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne tezkire (13 Ağustos 1331).

187- *BA, DH- İ.UM*, Nr. E 29/84: Harbiye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne tezkire (6 Mart 1332); Muhacirin Müdür-i Umumîsi Hamdi Bey'e Müzekkire 11 Mart 1332; E 27/58: Dahiliye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne tezkire (25 KS 1332).

188- *BA, DH- İ.UM*, Nr. E- 28/43: Erzurum Vilâyeti'nden Dahiliye Nezareti'ne tezkire (8 KS 1332).

yandan, mültecilerin durumlarını yerinde müşahede eden Aşâir ve Muhacirin genel müdür vekili Necdet Bey, askerlik mükellefiyetinin tecili halinde bir çok kadın ve çocuğun sefaletten korunmuş olacağını ifade etti. Mültecilerin aileleri daha iltica yolunda iken askere sevk edildiği takdirde sefil ve perişan olacakları, erkeği bulunmayan bu kabil aileler nezdinde mükellefiyet çağı gelen bir erkeğe iskân muntikalarına gidip gelinceye kadar süre verilmesi gerekiyordu. Aslında vaktiyle, III. Ordu dahilinde tatbik edilmiş ve iyi sonuçlar alınmıştı¹⁸⁹. Meskeni olmayan ve nafakalarını teminden aciz bulunan mültecilerin muafiyet talepleri yurt ve ocaklarına dönüşlerinde de sürdü.

Millî Mücadele döneminde Müdafaa-i Milliye Vekâleti asker ihtiyacını karşılamak üzere muhacirleri de kıtaya sevk etmeye karar verdi. Bununla beraber muhacir ve mültecilere, ailelerinin gerekli ihtiyaçlarını temin için 8 Ağustos 1921 tarihine kadar süre tanındı. Bu tarihten sonra mülteciler istisnasız askere sevk edileceklerdi¹⁹⁰.

E- Vergi Muafiyeti

Mültecilerin resmî makamlara verecekleri arzuhaller Hicaz ilmuhaber ve damga resminden¹⁹¹ ve göçmenlerin beraberlerinde getirecekleri erzak ve hayvanlar gümrük vergisinden muaf tutuldu¹⁹².

G- Aynı Yardımlar

Göçmen ve mültecilerin işlerini düzenlemekle yükümlü kişiler, elbise tedarik etmekte güçlük çeken fakir fukara göçmen ve mültecilere dağıtmak üzere don, gömlek, pamuklu hırka gibi çamaşır ve elbise yaptırmayı plânladılar. Bu gibi eşyaların yapımında ithal bezler pahalı olduğundan yerli ürünlerin kullanılması tercih edildi¹⁹³.

Diğer yandan seyahat eden mültecilerden yardıma muhtaç olanlarına *vesait-i nakliye mazbatası* veriliyordu. Mülteciler bu mazbatalar ile ulaşım

189- BA, DH/ I. UM, Nr. E- 29/121: Harbiye Nezareti'ne ait tezkire (1 Mart 1333).

190- TBMM. Zabıt Ceridesi, I/IX, Ankara 1958, s. 41- 46.

191- Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi, I, Ankara 1989, s.215: 21 Haziran 1330 tarihli kanun lâyihası; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi , III/I, Ankara 1991, s.328, 455; BA, DH- I.UM, Nr. 20-18/12-47.

192- Düstûr, II. Tertip, XI, İstanbul 1928, s.564: Kararname (19 R 1338).

193- BA, DH- ŞFR, Nr. 72/43: Dahiliye Nezareti'nden Vilâyetlere şifre tel emri (5 KS 1332).

araçlarından ücretsiz olarak faydalanabiliyorlardı. Ulaşım şirketleri mültecilerden topladıkları bu mazbataları mahallî idarelerde paraya tahvil ediyorlardı¹⁹⁴.

IV- MÜLTECİLERİN YURTLARINA GERİ DÖNÜŞLERİ

Erzincan Mütarekesi'ni (18 Aralık 1917) müteakip Ruslar işgal ettikleri yerlerden 1878 sınırına kadar çekilmeye başladılar. Bu ortamda ahalî ocaklarına geri dönme telaşına düşer. Memleketine sevk olunacak ahalinin bir kısmı vaktiyle istilâ edilmiş olan vilâyetlerden dahile çekilip de, bu vilâyetlerin Türk hakimiyetine geçmesi üzerine memleketlerine dönmek isteyen mültecilerden, bir kısmı daha önceden iskân mahalleri değiştirilmiş olup yerlerine iade edilecek olan Rum ve Ermeniler'den, arta kalanı ise metruk meskenlere yerleştirilip sahiplerinin geri dönüşü üzerine başka yerlere sevk edilmesi gereken Müslüman göçmenlerden ibaretti¹⁹⁵.

Mülteciler, memleketlerinde bıraktıkları dolu ambarlara, terk ettikleri eşya ve meskenlere, bağ, bağçe ve imarlı tarlalarına güvenerek, ziraat mevsimi geçmeksizin yaz ekimini zamanında yapabilmek endişesiyle Hükümetin yardımına bakmaksızın sağ kalan aile efradıyla memleketinin yolunu tutmak düşüncesindeydiler¹⁹⁶. Oysa, Erzincan Mütarekesi'ni müteakip Ruslar'ın cepheden çekilmesini fırsat bilen Ermeniler Ruslar'ın boşalttığı cephenin işgaline girişmişlerdi. Erzurum'da kurulan *Ermeni Asker İttihadı* adındaki komite bölgeye el koyarak Türkler'e karşı bir program dahilinde baskı yapmaya başladı¹⁹⁷. Erzurum'un sadece iki sancağında 75.000 ev yıkılmıştı. Bunların tekrar eski haline dönüştürülmesi için 45.000.000 lira gerekiyordu¹⁹⁸.

Ruslar, Trabzon'u işgal altında bulundurdukları iki yıl süre içerisinde tahripkârlık ve yağmacılıkla, Ermeni çetelerinin ve Rum serserilerinin eşkiyalıklarına alet olmaktan başka bir şey yapmamışlardı. Başlangıçta tekâlif-i harbiye adı altında bütün tüccarın mallarına el koymuşlar, işgal ettikleri evlerin eşyalarını çalmaktan kaçınmamışlardı. Tahribattan camii, türbe ve mezarlıklar da kurtulamamıştı¹⁹⁹. Trabzon ve yöresinde işgal dolayısıyla halkı göç eden köyler tamamen yıkılmıştı. Trabzon dahilinde hicret etmeyerek köylerinde kalan sınırlı

194. BA, DH. İUM, Nr. E- 24/70: İdare-i Umumiyye-i Vilayât Müdüriyeti'nden Muhacirin Müdüriyeti'ne Tezkire, (15 TS 1332).

195. BA, DÜİT, Nr. 14/28-3.

196. Muzaffer Lermioğlu, *Aynı eser*, s. 316-318.

197. Sabahattin Özel, *Aynı eser*, s. 10-11.

198. İhsan Güneş, *Aynı eser*, s. 153.

199. Sabahattin Özel, *Aynı eser*, s. 17-18.

sayıdaki köylüler bir sene evvel köylerindeki verimli tarlaları ekerek elde ettikleri ürünle ambarlarını bir dereceye kadar doldurmuşlardı. Ancak, elde edilen ürün mahallî ihtiyacın %5'ini bile karşılayacak derecede değildi²⁰⁰.

Rus işgali döneminde, genelde gayr-i müslimlere ait ibadethaneler, mektepler, mezarlıklar, meskenler muhafaza edilirken, Müslümanlara ait olanlar tahrip edilmişti. Özellikle cami, medrese, türbe ve mezarlıklar talan edilmek suretiyle sanki Türk-İslâm kültürünün bölgedeki izleri silinmeye çalışılmıştı²⁰¹.

Bolşevik ihtilali zuhur edince Ermeniler tamamen serbest kalmışlar ve Rus askerleriyle el ele vererek yağma ve zulme başlamışlar, ortalığı tahrip etmeye koyulmuşlardı. Türk kuvvetleri yetişinceye kadar her tarafı yakıp yıkmışlar, Türk ordusunun yaklaştığını hissederek ellerine geçen Müslümanları öldürmüşler ve beldeleri harabeye dönüştürmüşlerdi. Ermeniler, özellikle, Erzurum ovasında bulunan köylerde zulm ve katliam hareketlerinde bulunmuşlardı. Çoluk çocuk, kadın erkek köy sakinlerinden ele geçirdiklerini öldürmüşlerdi. Köylerde tek bir nüfus bile kalmamıştı. Nitekim, yalnız Erzurum sokaklarında toplanan Müslümanlara ait ceset sayısı dört binden fazlaydı. Hatta Ermeni mezalimine dayanamayan Kars havalisinde meskun Malakanlar köylerini terk ile selameti kaçırmakta bulmuşlardı²⁰².

Bu ortamda, mülkî amirlerden bazıları mültecileri memleketlerine sevk ederken, bazıları iade için gerekli tedbirlerin alınmasına teşebbüs ediyorlardı. Aslında mültecilerin yurtlarına geri dönüş esasları merkezce tespit edilmişti. Bu münasebetle Dahiliye Nezareti, vilâyet ve mutasarrıflıklara göndermiş olduğu tamimle, emir almaksızın hiçbir sebep ve suretle mültecilerin iadelerine tevessül edilmemesini istiyordu²⁰³.

Düzenli bir şekilde yurtlarına sevk edilmesi gereken mülteciler, bir an önce ocaklarına kavuşmak arzusuyla resmî makamlardan izin almaksızın hareket etmeye başladılar. Bu gibiler, Hazine'den ve mahallî idarelerden herhangi bir ücret alamadıklarından yollarda perişan ve sefil oldular. Dahiliye Nezareti, bu gibilerin uyarılmasını veya yolda alıkonularak iâşe edilmelerini yetkililere tebliğ etti²⁰⁴. Bununla birlikte, mahallî yetkililerden bazıları merkezle aynı görüşte değillerdi. Bunlara göre, ocak ve yurtlarında mevcut olan kuyulara tohum ve erzak saklayan

200. Muzaffer Lermioğlu, *Aynı eser*, s. 326.

201. Bu konuda bkz. Ahmed Refik, *Kafkas Yollarında*, İstanbul 1992.

202. Ahmed Refik, *Kafkas Yollarında*, s. 7, 10, 36-39, 47.

203. BA, DH-ŞFR, Nr. 84/116: 20 Şubat 1334.

204. BA, DH-ŞFR, Nr. 84/186: Dahiliye Nezareti'nden Vilâyet ve Mutasarrıflıklara tamim (28 Şubat 1334); 86/177: Dahiliye Nezareti'nden Erzincan Mutasarrıflığı'na şifre tel, (19 Nisan 1334); 86/178; 86/180; DH-ŞFR, Nr. 87/23.

mültecilerin iade edilmeleri Hükümete yük getirmeyecekti. Bu değerlendirmeler karşısında Bâbiâlî îâşe hususunda mahallî idarelere yük olmayacağını taahhüt eden tüccar, çiftçi ve hali vakti yerinde olan mültecilerin dönüş mevkiine en yakın yerde geçici olarak barındırılanlardan başlanılmak üzere, tedricen memleketlerine sevklerini kararlaştırdı²⁰⁵. Bu meyanda Urfa livası dahilinde bulunan Bitlis mültecilerinin Siverek ve Diyarbekir üzerinden muntazam kabilelerle idelerine başlandı²⁰⁶.

Bu hususta *İade Talimatnamesi* tanzim edildi. Bu talimatname ile, mültecilerin geri dönüş yolları, ne suretle iskân edileceklerine ait esaslar tespit edilirken, tali yollar ve sair işlemlerin teferuatı hakkında duruma göre karar verme yetkisi mahallî idarelere bırakılıyordu²⁰⁷. Bu talimatnameye göre, geri dönmesine karar verilen mültecilerden ulaşım vasıtası tedarik edemeyenlere ilgili tahsisattan yardım edilecek, geri dönüş yolu üzerindeki mahallî idareler lüzumlu tedbirleri alacaklardı²⁰⁸. Geri dönecek olanlara biriken îâşe ve yevmiyelerinden lüzum görülecek miktarı komisyon kararıyla verilecekti²⁰⁹. Daha sonra mülteciler muntazam kabileler halinde güvenlik güçlerinin gözetiminde belirlenecek yol ve güzergâhdan iade edileceklerdi²¹⁰. Eşkiyanın taarruzuna karşı her vilâyet sınırları dahilinde bulunan mültecilerin yol güvenliğini temin etmekle mükellefti²¹¹. Talimat gereği, sahil şeridindeki mülteciler, mevcut posta vapurları ve askerî vasıtalarla nakledileceklerdi. Bu meyanda ilk etapta Trabzon vilâyetinin işgale

205- BA, DH-ŞFR, 86/91: Dahiliye Nezareti'nden Bitlis Vilâyetine şifre tel, (10 Nisan 1334); 86/149: Dahiliye Nezareti'nden Van Vilâyeti'ne şifre tel (17 Nisan 1334); 87/46; 86/145; 87/166; 87/230; 87/205.

206- BA, DH-ŞFR, Nr. 86/269: Dahiliye Nezareti'nden Bitlis Vilâyeti'ne şifre tel (2 Nisan 1334).

207- BA, DH-ŞFR, Nr. 86/116: Dahiliye Nezareti'nden III. Ordu kumandanlığına şifre tel, (13 Nisan 1334).

208- BA, DH-ŞFR, Nr. 87/58: Dahiliye Nezareti'nden Sivas Vilâyeti'ne şifre tel (6 Mayıs 1334); 87/58; 87/45; 87/59.

209- BA, DH-ŞFR, 87/92: Dahiliye Nezareti'nden vilâyet ve mutasarrıflıklara tamim (11 Mayıs 1334); 87/144.

210- BA, DH-ŞFR, Nr. 86/148: Dahiliye Nezareti'nden Diyarbekir Vilâyeti'ne şifre tel (17 Nisan 1334).

211- BA, DH-ŞFR, Nr. 86/179: Dahiliye Nezareti'nden Bitlis Vilâyeti'ne şifre tel (18 Nisan 1334); 86/197: Dahiliye Nezareti'nden Lazistan Mutasarrıflığına tezkire (2 Eylül 1335).

maruz kalmayan bölgeleri ile Canik sancağında bulunan mülteciler sevk edilecekti. Bu sevkiyatın arkası alındıktan sonra diğer bölgelerde sevkiyata başlanacaktı²¹².

Mülteciler vilâyât-ı mustahlasaya kudret sahibi olup olmadıkları araştırılmaksızın iade edilmeye başlandı. Bunlardan yoksul olanlar güzergahları üzerinde bulunan mahallî idarelerden para talep ettiler²¹³. Bu şekilde, Yozgat, Kayseri ve Çorum taraflarından Sivas'a kadın çocuk ve ihtiyarlardan oluşan mülteci kabileleri akın etmeye başladılar. Bunlar vesikasız olmalarından dolayı yollarda sefil ve perişan oluyorlardı²¹⁴. Bu durum karşısında mülteci sevkiyatı geçici olarak durduruldu. Mültecilerin merkezden izin alınmaksızın sevk edilmemesi hususunda mülkî amirlere genelge gönderildi (15 Ağustos 1918). Genelgenin hükümlerine riayet etmeyenler cezalandırılacaklardı²¹⁵. Bu arada mahallî muhacirîn komisyonları hali vakti yerinde olan mültecileri tespit etmeye başladılar.

Zengin ve varlıklı aileler deniz ve kara ulaşım vasıtaları ile geri dönerken, fakir ve yoksul ailelerin çoğu Amasya, Merzifon, Tokat, Ankara, Kastamonu, Sivas ve Adana gibi uzak yerlerden yaya olarak dönüyorlardı. Fakir mültecilerden bir kısmı da devlet hesabına hususî kumpanyalar tarafından taşındılar. Bununla birlikte, ilgililer bu gibi kişilerden gayr-i kanunî cebren 15 lira tahsil ediyorlardı²¹⁶. Bazen Müslüman ve Hıristiyan göçmen ve mülteciler aynı vapur veya vagonlarda seyahat ediyorlardı. Meselâ, Temmuz 1919 tarihinde, Müslüman ve gayr-i müslimlerden oluşan bir kabile Gülnihal isimli vapurla Karadeniz sahillerine ve İngiliz bandıralı bir vapurla Mersin'e sevk edildiler. Aralık 1919 tarihinde ise, Loydtristino kumpanyasının bir vapuruyla bilâd-ı müstahlasa mültecileri ve Ermeniler'den oluşan 250 kişilik bir kabile Trabzon ile civar iskele ve limanlara sevk edildi²¹⁷.

Muhacirîn İdaresi, Rum ve Ermeniler'in iskân meselesini mültecilerden daha öncelikli konu olarak ele aldı. Halbuki, yersiz, yurtstuz sefil ve perişan bir vaziyette

212- BA, DH- ŞFR, Nr. 86/230: Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na şifre tel (23 Nisan 1334); 86/232: Dahiliye Nezareti'nden Trabzon Vilâyeti'ne şifre tel (23 Nisan 1334).

213- BA, DH- ŞFR, Nr. 87/133: Dahiliye Nezareti'nden Urfa Mutasarrıflığı'na şifre tel (14 Mayıs 1334).

214- BA, DH- ŞFR, Nr. 86/173: Dahiliye Nezareti'nden Ankara Vilâyeti ve Kayseri Mutasarrıflığı'na şifre tel (18 Nisan 1334).

215- BA, DH- ŞFR, Nr. 91/14: Dahiliye Nezareti'nden Erzurum Vilâyeti'ne şifre tel (2 Eylül 1334).

216- BA, DH- ŞFR, Nr. 84/41: Dahiliye Nezareti'nden Sivas Vilâyeti'ne gayet müstacil şifre tel (12 Nisan 1334).

217- İbrahim Ethem Atnur, *Aynı eser*, s. 98.

bulunan Türk göçmenlerinin sayısı gayr-i müslimlerden çok daha fazlaydı²¹⁸. Nitekim, Ocak-Mayıs 1920 tarihleri arasında yaklaşık dört buçuk ay gibi kısa bir zaman zarfında 270.165 Ermeni ve Rum muhacir meskenlerine sevk ve iskân edildiler. Bu rakam, Kasım 1918- Şubat 1920 tarihleri arası itibarıyla 335.883'tür. Aynı yılın sonlarına doğru gayr-i müslimlerin sevk işlemleri sona erdi. Bundan sonra, muhacirin idaresi Müslüman göçmenlerin iskân meselesiyle ilgilenmeye başladı²¹⁹.

Netice itibarıyla, 18 Ekim 1919 tarihine kadar 80.000'i mütevaciz nüfus meskenlerine sevk olundu²²⁰. Hali hazır sevk edilmesi gereken Müslüman mültecilerle Rum ve Ermeniler'in miktarı sekiz dokuz yüz bin civarında idi. Bunların bir kısmı buldukları yerlerde bir işle meşgul olarak geçimlerini temin etmekteydiler. Bu gibilerin kendi imkânları ile memleketlerine sevk edilmesi mümkündü. Hükümetçe sevk olunacaklar ise buldukları yerde geçimlerini temin edemeyen ve sevk vesaiti bulunmayan fakir ahaliye münhasır olacaktı. Bu gibi göçmen ve mültecilerin sevkleri için 1919 senesi sonuna kadar 200.000 lira tahsis edildi²²¹.

Kuruluşunu müteakip göçmen ve mülteci meseleleriyle yakinen ilgilenmek zorunda kalan BMM, 5 Haziran 1921 tarihinde *Muhacir ve Mültecilerin İdare Tarzı ve Sevki* hakkında bir talimatname yayınladı. Buna göre, geri dönmek isteyen Vilâyât-i Şarkıyye ve müstahlasa mültecilerinden malî durumu iyi olanlar serbest bırakılıyorlardı. Yalnız hayvanı ve arabası olanların iâşe masrafı karşılanacaktı. Çocuk, ihtiyar ve malûllerin vesaiti hükümet tarafından temin edilecekti. Harcirah aldıkları halde hareket etmeyenler cebren sevk veya aldıkları mallar istirdat olunacaktı. Ancak, Darüleytamdaki göçmen, muhacir ve mülteci çocukları sevk işlemine tâbi tutulmayacaktı. Mültecilerin sağlık masrafları bütçeden karşılanacaktı²²².

Bu arada, Şark mültecilerinin bir kısmı resmî makamlara yaptıkları müracaat ile İzmir, Bursa gibi Batı-Anadolu'ya iskân edilmeyi talep ettiler. Erzurum milletvekili Durak Bey, nüfusun bir bölge ve memleket için önemini belirterek Türk hükümetinin gerekirse cebren mültecileri geri göndermesini istedi²²³. Ege bölgesinde Rumlar'ın terk ettiği köylere yönelik başlayan göçmen akınından tedirgin olan hükümet yetkilileri göç hareketini durdurmak için polisiye tedbirlere

218- İbrahim Ethem Atnur, *Aynı eser*, s. 90-92.

219- İbrahim Ethem Atnur, *Aynı eser*, s. 96, 99.

220- BA, DÜİT, Nr. 14/28-1: Esbab-ı Mucibe Mahzarı (18 Ekim 1919).

221- BA, DÜİT, Nr. 14/28-3.

222- İhsan Güneş, *Aynı makale*, s. 145- 146.

223- İhsan Güneş, *Aynı makale*, s. 153.

müracaat etti. Netice itibarıyla, Hükümet belirli bir plân doğrultusunda göçmenleri ve mültecileri yerleşime tabi tuttu²²⁴.

Mültecilerin memleketlerine dönüşü ile şehir ve kasabalarda hareketlilik arz etti, dükkanlar açıldı ve boş evler tekrar şenlendi. Bununla beraber, açlık ve sefalet bütün hükümüyle devam etmekteydi. İaşe sıkıntısı çekilen yerlere yapılan yardımlar ise yetersiz kalıyordu. Yurt ve ocaklarına geri dönen mültecilerin bir kısmı başını sokacak bir mesken bulamadığı için geri dönmek zorunda kaldı²²⁵.

B- Geri Dönüş Bilançosu

26 Aralık 1918 tarihine kadar, resmî makamlara müracaat etmeksizin 60.343 kişi geri döndü. Geri dönenlerin sayısı 11 Mayıs 1920'de 300.000'e yükseldi. Aynı tarihte 627.847 kişi henüz mülteci konumundaydı. Göç yıllarında umumî zayıat ise 801.166 kişiyi bulmaktaydı²²⁶. Mültecilerin geçici olarak barındıkları yerler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir²²⁷.

İskân mahalli	Nüfus	İskân mahalli	Nüfus
Adana	7.432	Kayseri	25.107
Ankara	122.228	Konya	28.824
Bolu	5.732	Mamuretül-Aziz	23.538
Canik	116.672	Maras	14.711
Diyarbakir	25.940	Musul	67.900
Eskişehir	20	Niğde	4.625
Halep	26.740	Sivas	94.163
Hüdavendigâr	1.006	Suriye	279
İzmit	2.728	Urfa	48.778
Karesi	16.520		
Kastamonu	14.749	Toplam	647.699

1919 yılı sonu itibarıyla, Trabzon'a 207.788, Erzurum'a 157.659, Van'a 35.415 ve Bitlis'e 48.070 kişi döndü. Muhacirin Müdüriyeti tarafından tanzim edilen istatistiğe göre 1920 yılı başında sevk edilmeyen mültecilerin vilâyet ve sancaklara göre dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir²²⁸.

²²⁴ İhsan Güneş, *Aynı makale*, s. 153.

²²⁵ TBMM. Zabıt Ceridesi, IXXVIII, Ankara 1961, s.276.

²²⁶ Erol Kaya, *Aynı eser*, s. 42-44, 100.

²²⁷ Erol Kaya, *Aynı eser*, s.106-107.

²²⁸ Erol Kaya, *Aynı eser*, s. 118-119.

İskân mahalli	Nüfus	İskân mahalli	Nüfus
Adana	7.482	Kastamonu	2.031
Ankara	61.397	Kayseri	8.488
Bolu	5.770	Konya	22.824
Canik	116.672	Mamuretül-Aziz	23.538
Çatalca	134	Maraş	8.687
Diyarbakir	35.940	Menteşe	2.431
Eskişehir	1.249	Niğde	8.597
Halep	26.740	Sivas	64.163
Hüdavendigar	1.295	Urfa	6.507
İzmit	2.728	Toplam	406.623

1921 yılına kadar mültecilerin bir haylisi ocaklarına dönmüş durumda idi. Bu yılın başında yapılan bir araştırma sonucu memleketlerine gönderilmek üzere 81.668 kişi belirlendi. Bunlardan 30.713'ü yurtlarına ulaştırılırken arta kalanlar 1921-1922 kışını Sivas-Erzincan hattında geçirmek zorunda kaldı²²⁹.

Bu arada, mültecilerin bir kısmı geçici olarak yerleştikleri yerlerden ayrılmak istemiyordu. Bunlardan 100 hanenin Konya'nın Kadınhan kazasındaki hâli arâziye yerleştirilmesi hususunda Konya Muhacirin Müdüriyyetine emir verildi²³⁰. 1923 yılı itibarıyla geri dönmek isteyenlerin vilâyet ve sancaklara göre dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

İskân mahalli	Nüfus	İskân mahalli	Nüfus
Aksaray	2.743	İzmir	3
Amasya	2.250	Karahisar-ı Sahip	72
Ankara	56	Kangırı	120
Antep	197	Kayseri	2.166
Bolu	1.671	Kırşehir	2.742
Burdur	430	Maraş	3.112
Bursa	115	Mardin	127
Denizli	186	Silifke	314
Diyarbakir	530	Sivas	4.900
Mamuretül-Aziz	56	Urfa	789
Erzincan	97	Karahisar-ı Şarki	1.150
Eskişehir	10	Toplam	23.836

²²⁹ İhsan Güneş, *Aynı makale*, s.150.

²³⁰ *TBMM, Zabıt Ceridesi, IX*, Ankara 1958, s.60

C- Geri Döner Mültecilere Yapılan Yardımlar

Yurtlarına döner mültecilerin büyük bir kısmı, meskenleri işgal döneminde tahrip edilmesi sebebiyle viranelerde, taş kovuklarında aç ve sefil bir şekilde hayatlarını idame ettiriyorlardı. Hükümetin ve ordunun yaptığı yardımlar yetersiz kalmaktaydı. Kendilerine gerekli yardım yapılamadığı takdirde yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalacaklardı²³¹. Hatta, açlık sebebiyle Müslüman ahalinin %30'u 1919 yılında telef olmuştu.

Mültecilere yiyecek ve giyecek yardımının yanı sıra, üretici konumuna getirebilmek için tohumluk, öküz, kargir, saban ve araba gibi çiftçilik için gerekli alet ve edevatın da verilmesi gerekiyordu. Bu hususda *Vilayât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Milliyye Cemiyeti* hazırlamış olduğu bir raporda, mültecilerin bir senelik erzakının Erzincan, Bayburt, Trabzon, Erzurum, Bayezid, Van, Muş, Bitlis, Harput ve Sivas'ta tesis edilecek depolara ambarlanmasını teklif ediyordu.

Bu arada 11 Ekim 1919 tarihinde yayımlanan *Vilayât-ı Mustahlasa ve sair Ahalisine Muavenet Hakkında Kararname* ile Van, Bitlis, Erzurum ve Trabzon vilâyetleriyle Erzincan sancağının ve sair harbe istinaden tahliye edilen mahallerin ahalisinden yerlerine dönmüş veya yerlerinden ayrılmayanlardan yardıma muhtaç olanların iskân, îâşe ve ziraî ihtiyaçları karşılanacaktı. Bu kararnameye göre Ziraat Bankası söz konusu ahaliye kredi açacaktı. İâşe ve tohumluk ihtiyaçları mîrî ambarlardan karşılanacaktı. Ayrıca, kaldırılan askerî ziraat kıtaları ile Hicaz demiryolları, askerî demiryolları ve limanlar idaresine ait olup maliyeye devredilmiş olan ziraî alet ve edevatın lüzumu miktarı ve mevcut iki takım tamirhane alet ve edevatından bir takım Maliye Nezareti'nin belirleyeceği bedel mukabili söz konusu havaliye tahsis olunacaktı. Öte yandan, Harbiye Nezareti, işler vaziyetteki yük vasıtalarından en az yüz adedini ve binek otomobillerinden yirmi adedini söz konusu mahalde kullanılmak üzere Dahiliye Nezareti emrine verecekti. Bu vasıtaların tamiri için Trabzon, Erzurum ve Bitlis'de üç adet tamirhane tesis edilecekti. Buralar için gerekli alet ve edevat askerî fabrikalardan karşılanacaktı. Gerekirse bu bölgelere ziraat ve bayındırlık memurları gönderilecekti²³².

Muhacirîn İdaresi, Türk mültecilere söz konusu yardımları yapmaya çalışırken, bir yandan da genel savaşı esnasında iskân mahalleri değiştirilen Ermeni ve Rumlar'ı ocaklarına îade etme işini başlattı. Neticede, 1918-1920 periyodunda binlerce Ermeni ve Rum ocaklarına yerleştirildi. Bu gibilerin yol, yiyecek ve

²³¹. BA, DH-İ.UM, Nr. 20-17/12-28: İdare-i Umumiyye Müdüriyetine verilen tezkire (23 KE 1334).

²³². *Düstur*, II. Tertip, XI, İstanbul 1928, s.564.

giyecek masrafları muhacirîn idaresi vasıtasıyla hükümet tarafından karşılandı. Ayrıca, bunlara ait meskenlerin tamir masrafları karşılanırken evi olmayanlara yeni meskenler inşa edildi. Geçici olarak bu gibi kişilerin meskenlerinde barındırılan Türk göçmenler başka yerlere sevk edilerek Ermeni ve Rumlar'ın evlerine girmeleri temin edildi. Bununla birlikte, geri dönmeyen veyahut vefat etmiş olanların mesken ve sair gayr-i menkulleri belediyelerce tespit edilecek bedel üzerinden altı yıl süreyle kiralanarak Türk göçmenlere tahsis edilmesi için bir talimatname tanzim edildi²³³.

Geri dönen mültecilerin karşılaştıkları sorunların başında mesken problemi gelmekteydi. Zira, savaş esnasında gerek Rus ordusu, gerekse yerli ve Kafkasyalı Ermeniler Müslüman ahalinin meskenlerini tahrip etmişlerdi. Mebus Ragıb Bey'in tahminine göre 24 sancakta tahrip edilen mesken sayısı bir milyon civarındaydı. Bu nedenle, mültecilerin pek çoğu memleketlerine dönemeyerek buldukları yerlerde işsiz-güçsüz bir şekilde dolaşmaktaydılar. Hatta, memleketlerine döndükleri halde mesken bulamadıkları için tekrar hicret edenler bile olmuştu. Bu duruma son verebilmek için tahrip edilmiş olan meskenlerin bir an önce tamir edilmesi gerekiyordu. Bu hususta 1922 yılı bütçesine 500.000 lira tahsisat kondu²³⁴. Öte yandan, muhaceretten dönenlere meskenlerini tamir veya yeni baştan inşa etmeleri için gerekli olan keresteyi ormanlardan ücretsiz karşılamaları imkânı tanındı²³⁵. Bir başka tedbir olarak da, düşman istilâsından kurtulan mahallerde sahibinin firarı sebebiyle boş kalan meskenlerin ihtiyaç sahibi mültecilere dağıtılması yoluna gidildi²³⁶.

Ziraat müdürlükleri, muhaceretten dönenlere ekim vakti geçmeksizin kefalet-i müteselsile ile hane başına 3-4 kg. tohumluk mısır dağıttı. Sadece Trabzon ve yöresi çiftçilerine dağıtılan tohumluk mısır yetmiş tonu bulmaktaydı. Ayrıca, sebze ve bostan tohumluğu da dağıtıldı²³⁷. Erzurum ve Erzincan'daki muhtaç mültecilere ise yiyecek ve tohumluk olarak 1918-1919 yıllarında 36 ton buğday dağıtıldı. Ancak bu tohumları eken çiftçiler iyi bir hasat elde edemediler. Bunun üzerine devlet Erzurum, Van, Bitlis ve Trabzon vilâyetleri çiftçilerine dağıtılan tohumun istirdadından vazgeçti²³⁸. Öte yandan, vilâyet-i mustahlasa için çıkarılan 18 Haziran 1918 tarihli kararnameyle I. Dünya Savaşı yıllarına ait bina ve arâzî vergileri ile koyun ve sair vergilerin tahsil edilmesinden vaz geçiliyordu. Bir başka

233- İbrahim Ethem Atnur, *Aynı eser*, s. 36, 46, 83, 169, 207.

234- *TBMM Zabıt Ceridesi*, I/XVIII, Ankara 1961, s.252, 258.

235- *TBMM. Zabıt Ceridesi*, I/XX, s.463- 478.

236- *TBMM, Zabıt Ceridesi*, I/XIX, Ankara 1959, s.215.

237- Sabahattin Özel, *Aynı eser*, s. 19.

238- *TBMM, Zabıt Ceridesi*, I/X, Ankara 1958, s.60.

ifadeyle genel mahiyette bir vergi affı getiriliyordu. Savaş öncesine ait olup toplanamayan vergilerin tahsili de 1919 yılına kadar ertelendi²³⁹.

Alınan bu gibi önlemlere rağmen 1919 'da açlık, sefalet, salgın hastalık ve iskân meselesi bütün şiddetiyle devam ediyordu. Bu nedenle Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne ait *İmdat Heyetleri* Trabzon, Erzincan ve Erzurum yöresine hareket ettiler. Bu heyetler, yöre halkına din, mezhep ve millet ayrımı yapmaksızın yiyecek, giyecek ve ilâç yardımında bulundular. Bu esnada Trabzon'da büyük çoğunluğu Gümüşhane, Kelkit, Bayburt ve Şiran havalisinden gelmiş olan binlerce mülteci vardı. Bunlar sokak ortasında sefilâne bir hayat sürüyorlardı. Muhacirin idaresi bunlara her gün mısır ve çamur karışımı hamurdan imal edilmiş olan 150 dirhem ekmek tevzi ediyordu. Trabzon'a gelen İmdat Heyeti, yardım gayesiyle şehirde bir aşevi, bir muayenehane ve yirmi beş yatak kapasiteli bir hastahaneyi faaliyete geçirdi. Öte yandan söz konusu göçmenlere iş bulunmaya çalışıldı. Mülteci çocuklarının bir kısmı yerel basının katkılarıyla, evlâtlık, çırak veya hizmetçi sıfatıyla hali vakti yerinde olan ailelerin yanına yerleştirilirken bir kısmı da fındık bahçelerinde çalıştırıldı. Diğerleri, kişi başına ikişer lira ve iki aylık zahireleri verilerek memleketlerine gönderildi²⁴⁰.

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, sadece Trabzon'da 1919-1922 döneminde 78.532 lira değerinde yardım dağıttı. Bu arada Amerikan Yardım Heyeti, Yunan Salib-i Ahmer Cemiyeti ve Fransa'nın himayesindeki Ermeni Salib-i Ahmer Heyeti gayr-i müslimlere yardım ettiler²⁴¹.

V- GÖÇLERİN SOSYAL, EKONOMİK ve SİYASİ TESİRLERİ

Farklı kültür yapısına sahip devletler arasında cereyan eden savaşlar, kişi veya kitlelerin yerinden oynamasına, büyük göç hareketlerinin yaşanmasına vesile olmuştur. Göç ise, toplumların kültürel, ekonomik ve sosyal yapılarında büyük değişikliklere yol açmıştır. Bu bölümde, konumuzu teşkil eden göçlerin Türkiye'nin demografik, ekonomik ve sosyal yapısına tesirlerini değerlendirmeye çalışacağız.

239- Sabahattin Özel, *Aynı eser*, s. 20.

240- Sabahattin Özel, *Aynı eser*, s. 76-77.

241- Sabahattin Özel, *Aynı eser*, s. 79; Erol Kaya, *Aynı eser*, 55- 56.

A- Demografik Tesir

1830 sonrası Osmanlı nüfusunun büyümesi incelendiğinde, gayr-i müslim tebaanın askere gitmemesi ve salgın hastalıklardan daha az etkilenmesinden dolayı yaklaşık %100'lük bir gelişme gösterdiği tespit edilir. Müslüman nüfus ise Türkiye'ye yönelik göç hareketlerinin sonucu olarak, 1850 sonrasında büyük bir artış gösterdi²⁴². I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Devleti'nin yüzölçümü 1.710.000 km², nüfusu ise 18.520.016'dır. Bunun 15.044.846'sı Müslüman, 1.729.738'i Rum, 1.161.169'u Ermeni, 187.073'ü Yahudi, 62.468'i Katolik Ermeni, 65.844'ü Protestan, 24.845'i Latin, 54.750'si Süryani'dir²⁴³.

İşgale maruz kalan Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu bölgeleri I. Dünya Savaşı esnasında büyük bir nüfus dalgalanması ile karşı karşıya kaldı. Bölgenin savaş öncesi nüfusu 2.295.705'i Müslüman olmak üzere toplam 2.844.330'dur. Müslüman nüfusun yaklaşık 800.000'i Ermeni ve Rum saldırıları, salgın hastalıklar, kıtlık ve açlık sebebiyle kırıldı. Müslüman nüfusun Van'da %62'si, Bitlis'te %42'si, Erzurum'da %31'i yok oldu²⁴⁴. Bir başka ifadeyle Osmanlı Devleti %5'lik bir nüfus kaybına maruz kaldı. Arta kalan Müslümanlardan 825.991'i iç bölgelere çekildi. Resmî kayıtlara dahil olmayanları da ilâve edecek olur isek, bu sayı 1.500.000'i bulur. O halde, Millî Mücadele döneminde bölgenin yegane Müslüman nüfusunu söz konusu mültecilerden geri dönmeyi başarabilenler oluşturacaktır.

B- Malî Tesir

Osmanlı Devleti'nin ekonomisi tarıma dayanmaktaydı. Çalışan nüfusun askere gitmesi, askere gidenlerin pek azının geri dönebilmesi, ulaşım ağının azlığı, işlenemeyen toprakların geniş bir alanı kapsaması üretimin azlığına delalet eder. Savaş mevcut üretimi de sekteye uğrattı. Faal nüfusun seferberlik sebebiyle silâh altına alınması, istilâya maruz kalan yerlerdeki ahalinin iç bölgelere iltica etmesi, cephe gerilerinin tahliye edilmesi, Rum ve Ermeniler'in güvenlik açısından cephe gerisine çekilmesi tahminen 3.000.000 insanın tarlasından, bağından, bahçesinden ayrılmasına, ülke üretiminin en alt seviyeye düşmesine sebebiyet verdi. Bu ise ülke çapında genel bir kıtlığa yol açtı²⁴⁵.

²⁴²- Bu konuda bkz. Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, Madison, 1985.

²⁴³- Kemal Karpat, *Aynı eser*, s. 188.

²⁴⁴- Zübeyr Kaş, *Millî Mücadelede Kayseri*, Ankara 1993, s.120.

²⁴⁵- Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa, III*, İstanbul 1978, s. 29-31.

Üretimin düşmesi devletin gelir kaynaklarının azalması demekti. Zira bütçe gelirlerinin %25-30'unu Türk köylüsünden tahsil edilen vergiler oluşturuyordu. Bu meyanda tamamen tüketici bir kitle haline dönüşen mülteciler devlete vergi ödeyemez hale geldiler. Bu nedenle Hükümet, tahsil edemediği mültecilerin savaş yıllarına ait vergi borçlarını affetti. Bu uygulama bütçe gelirlerinin azalmasına yol açtı. Nitekim, 1914-1915 malî yılında bütçe gelirleri 36.004.213 lira olarak tahmin edilirken, bu rakam 1915-1916'da %17, 1916-1917'de %23, 1917-1918'de ise %12 nisbetinde azaldı ²⁴⁶.

Bütçe gelirlerindeki bu azalmaya karşılık, bütçe giderleri ve açıkları arttı. Nitekim, 1914-1915'de bütçe açığı tahminen bir milyon lira iken, bu rakam 1917-1918 malî yılında 28.599.697 liraya yükseldi. Şüphesiz bu açığın ortaya çıkmasında, harcama kalemine dahil edilmeyen mültecilere yapılan yardımlar ve mültecilerden vergi tahsil edilememesi etkili oldu. 1916-1918 tarihleri arasında yoğunluk kazanan mülteci meselesinin malî boyutunu kesin rakamlarla ortaya koyacak istatistiki bilgilere sahip değiliz. Bununla birlikte bu konuda bir fikir verebilmek imkân dahilindedir.

Yukarıdaki bölümlerde açıklamaya çalıştığımız üzere, devlet geçimini temin edemeyen fakir mültecilerin barınma, iâşe, sağlık ve benzeri giderlerini üstlendi. Bu işlerin düzenli bir şekilde çözümlenmesi için Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umumiyesi kuruldu. Bu müdüriyetin İstanbul ve taşra teşkilâtında memur ve müstahdemler görevlendirildi. Dolayısıyla bunların harcirah ve maaşları bu örgüte karşılanıyordu. Teşkilâtın bu hizmetleri yerine getirebilmesi için 1332 malî yılı bütçesi 15.798.000 kuruş olarak belirlendi. Ancak, göçmen ve mülteci sayısının tahmin edilenin kat kat üstüne çıkması sebebiyle bu tahsisat yetersiz kalınca teşkilâtın bütçesi artırıldı. Nitekim, yıl sonu itibarıyla bütçe 210.000.000 kuruşa yükseltildi. Bu durum göz önüne alınarak arttırılan 1333 ve 1334 yılı bütçeleri 205.000.000 kuruşu aşmaktaydı.

C- Sosyal Tesir

Mülteciler, muhaceret sebebiyle geçici olarak yerleştikleri mahallerde bulunan sosyal gruplarla temasta bulundular. Bu temasın mültecilerin hayatında ve alışkanlıklarında bazı değişikliklere yol açtığı tespit edilmektedir.

Savaş sonrası işgale maruz kalan köy ve kasabaların yeniden inşa edilmesi gerekiyordu. Böylece, köy ve kasabaların modern bir şekilde imar edilmesi fırsatı doğdu. Oysa Bolu mebusu Tunalı Hilmi Bey'in de tespit ettiği gibi, ahali köy ve kasabalarını bildikleri gibi inşa ettiler. Netice itibarıyla ortaya sokakları eğri büğrü,

²⁴⁶. Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, III, 41.

evleri gayr-i sıhhi bir yapılaşma çıktı²⁴⁷. Bununla birlikte, göç sonrası, evlerin şekli, yapılış tarzı, dahili tertibatı, ziraat usulleri, kullanılan alet-edevat, hayvan yetiştirme usulleri ve bilhassa sütçülükte gözle görülür değişiklikler meydana geldi. İnşaat sektöründe göze çarpan ilk yenilik, her köyde iki, üç tane olmak üzere Orta ve Batı Anadolu'da kullanılan çatının doğuya ithal edilmesiydi. Pençereler çatıdan duvar yüzeyine indi. Evlerin donatılmasında karyola, masa ve sandalye kullanıldı. Aslında bu eşyalar, genel savaş öncesi ekonomik durumu iyi olan bir iki ailede bulunur iken, muhaceret sonrası yaygınlaştı. Orta halli ve fakir ailelerde süs eşyası olarak telâkki edilen bu eşyalar, misafir geldiği zaman asıl fonksiyonlarına uygun bir şekilde kullanıldılar²⁴⁸.

Mülteciler göç esnasında Yozgat Boğazlıyan'da yetiştirilen ve *Sarı Bursa* ismiyle meşhur olan buğday ve Ankara Tiftik keçisini tanıdılar. Söz konusu buğday tohumu ve Kayseri, Yozgat ve Ankara havalisinden getirilen tiftik keçilerinin yetiştirilmesi tecrübe edilmiş ise de, iklim ve bakımsızlık sebebiyle iyi bir netice alınmadı. Öte yandan, muhtelif meyve ağaçları, sebze çeşitleri ve bostan ekimi tecrübe edildi.

Ziraat alet ve metodları alanında da bir çok yenilik kabul edildi. Bu yeniliklerin içinde en önemlisi kağnıların yerini alan dört tekerlekli büyük yük arabalarıdır. Ancak, yollar tam olarak inşa edilemediği için kağnı tamamen terk edilemedi²⁴⁹.

Mültecilere, buldukları yerlerde sağlık hizmetleri de verildi. Dolayısıyla, mültecilerin tıba karşı olan tutum ve alışkanlıkları değişti. Savaş öncesi aşılınmak, hastalarını doktora götürmek nadiren zengin ailelerde görülürken, geri kalan kesim *kocakarı* usûlü ilaçlarla tedavi edilir veya şifa dualarda aranarak hocalara müracaat edilirdi²⁵⁰.

Ticarî anlayışa gelince, ticaretle meşguliyet köylüler arasında büyük ölçüde yayıldı. Eskiden köyde alışveriş *çerçiler* vasıtasıyla yapılırken muhaceret sonrası köylüler kendi bakkaliyelerini kurdular. Bu dükkanlarda, şehirlerden getirilen malların yanı sıra köy mahsulleri de alınır satılır oldu²⁵¹.

247- TBMM, *Zabıt Ceridesi*, VXXIII, Ankara 1960, s.176.

248- Mümtaz Turhan, *Aynı eser*, s. 78-79.

249- Mümtaz Turhan, *Aynı eser*, s. 81.

250- Mümtaz Turhan, *Aynı eser*, s. 87.

251- Mümtaz Turhan, *Aynı eser*, s. 89.

SONUÇ

I.Dünya Savaşı esnasında Anadolu yarımadası büyük bir nüfus hareketliliğine sahne oldu. Bir başka ifadeyle toplum üç boyutlu bir göç dalgası ile karşı karşıya kaldı. Birinci grup göçmenler, zaman içinde Osmanlı hakimiyetinde veya nüfus sahasına dahil olan bölgelerde meskûn Türk ve Müslüman ahaliden iskân etmek arzusuyla Anadolu'ya gelenlerdir. Bu göçmenler, hakimiyetleri altında yaşadıkları otoritenin siyasi ve sosyal baskısından kurtulmak, soykırıma maruz kalmamak ve Türk otoritesinin dışında başka bir gücün hakimiyeti altında yaşamayı arzu etmemek gibi sebeplerden dolayı Anadolu'ya göç etme kararı aldılar. Dıştan içe göç mahiyeti taşıyan bu nüfus hareketi aynı zamanda münferit ve mecburî göç vasfını da taşımaktadır. Bu şekilde, Kafkaslar, Bulgaristan, Yunanistan, Trablusgarp'tan Anadolu'ya nüfus akışı oldu. Aynı devirlerde özellikle Anadolu'dan Avrupa, Asya ve Amerika'ya göç eden Rum ve Ermeniler vardı. Bu nüfus hareketi ise içten dışa göç mahiyeti taşır. Beşerî otoritenin baskısı olmaksızın kişinin kendisinin ekonomik açıdan göç kararına varması dolayısıyla yukarıdaki göç hareketinden farklı olarak serbest göç vasfı taşır.

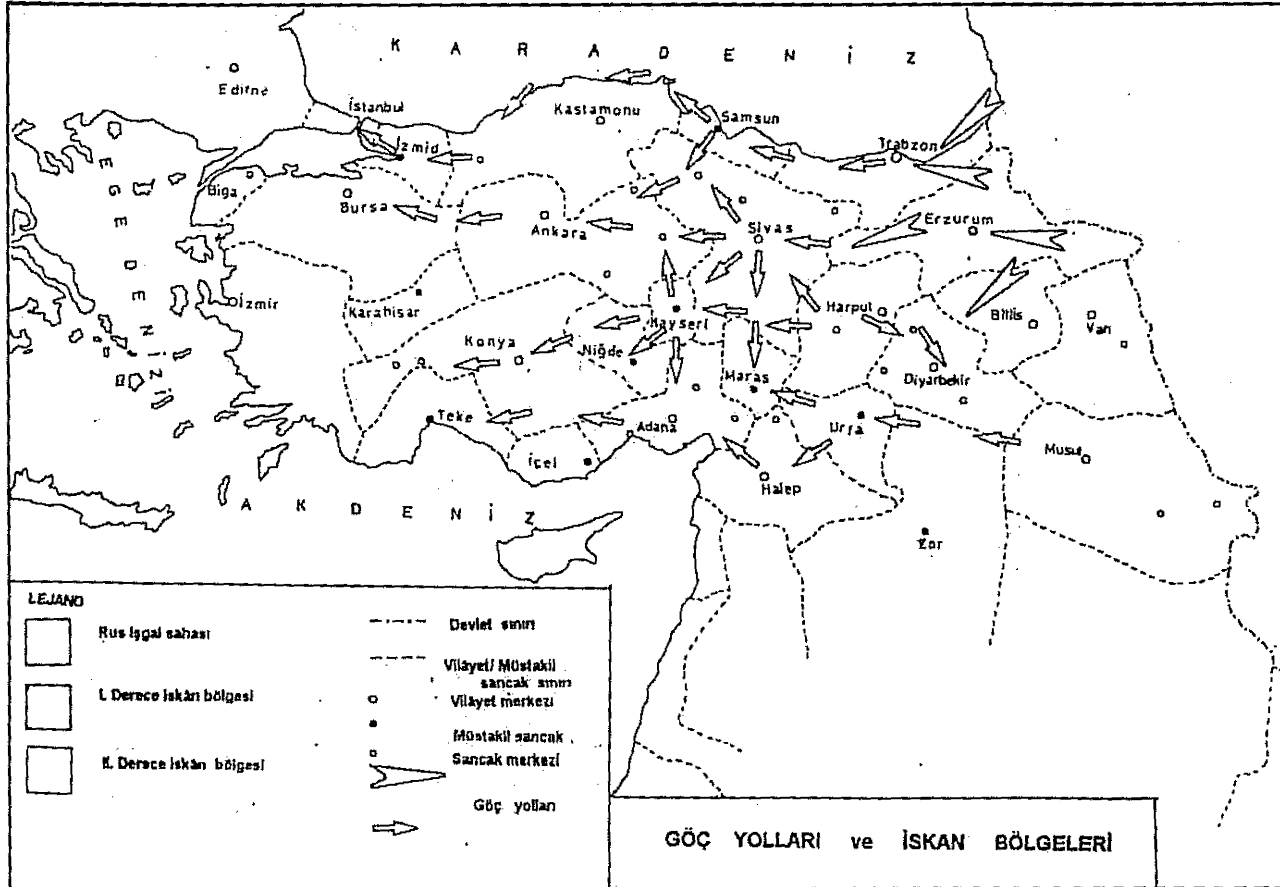
İkinci grup göçmenleri, savaş esnasında kıyı şeridinde ve sınır boylarında meskûn bir halde kalmaları askerî açıdan sakıncalı görülerek savaş nihayetinde tekrar meskenlerine yerleştirilmek kaydıyla iç bölgelere nakl ve sevk edilen Ermeni ve Rumlar oluşturmaktaydı.

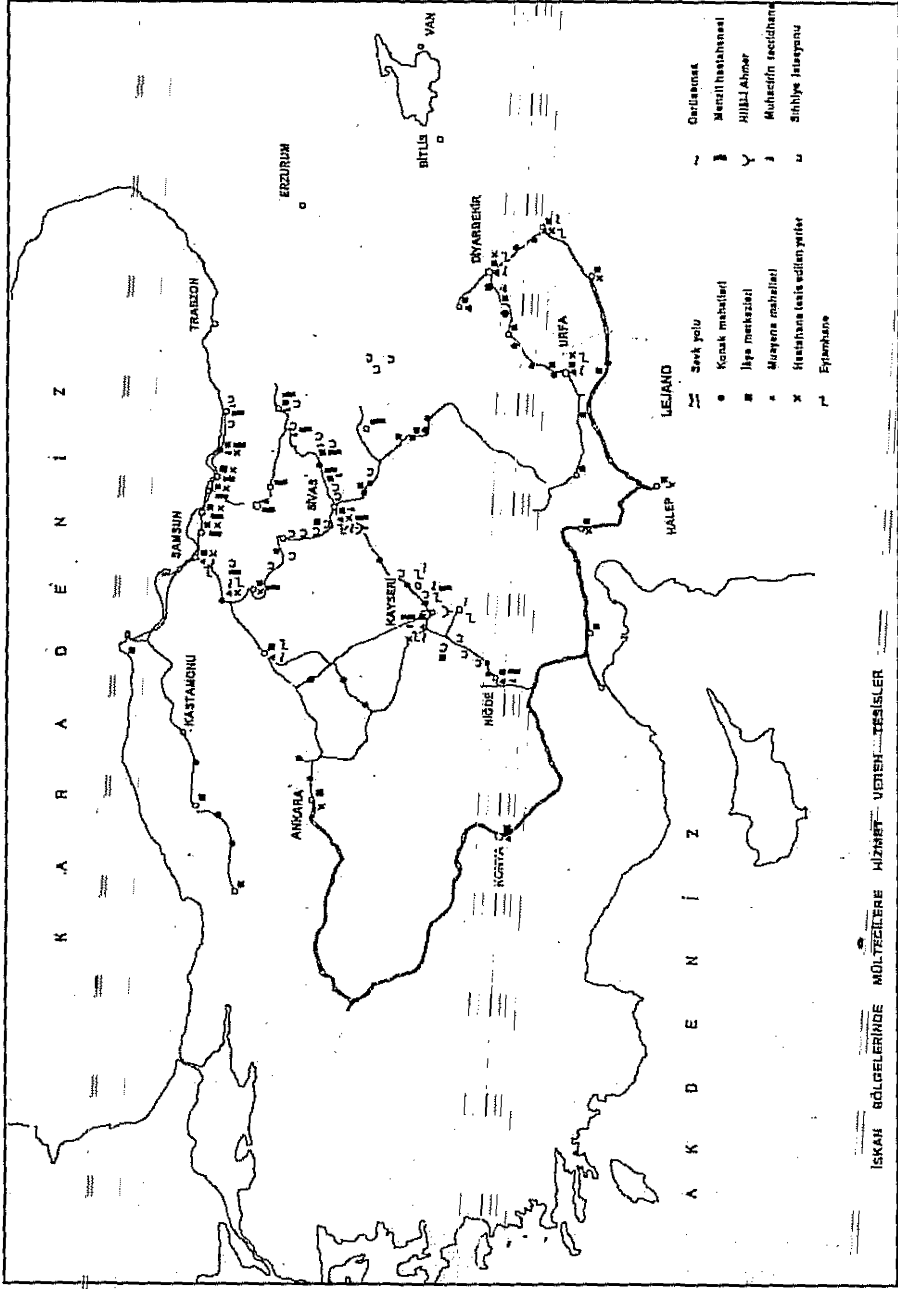
Üçüncü grup göçmenleri ise, Rus istilâsına maruz kalan Erzurum, Gümüşhane, Trabzon, Van, Bitlis vilâyetlerindeki Müslüman nüfusun Orta ve Güney-doğu Anadolu'ya göç etmesidir. Coğrafi mekân bakımından işgale maruz kalan Türk vilâyetlerinden henüz işgal edilmemiş olan bölgelere yönelik bu göçler, işgal edilen yerler hukukî açıdan Osmanlı Devleti'nin toprağı sayıldığı için iç göç; savaş hali ve Rus ve Ermeniler'in takip ettikleri siyaset ve yöntem neticesinde bir kişinin hayatını idame ettirebilmesi için gerekli asgarî şartların ortadan kalkması dolayısıyla mecburî göç mahiyetindedir.

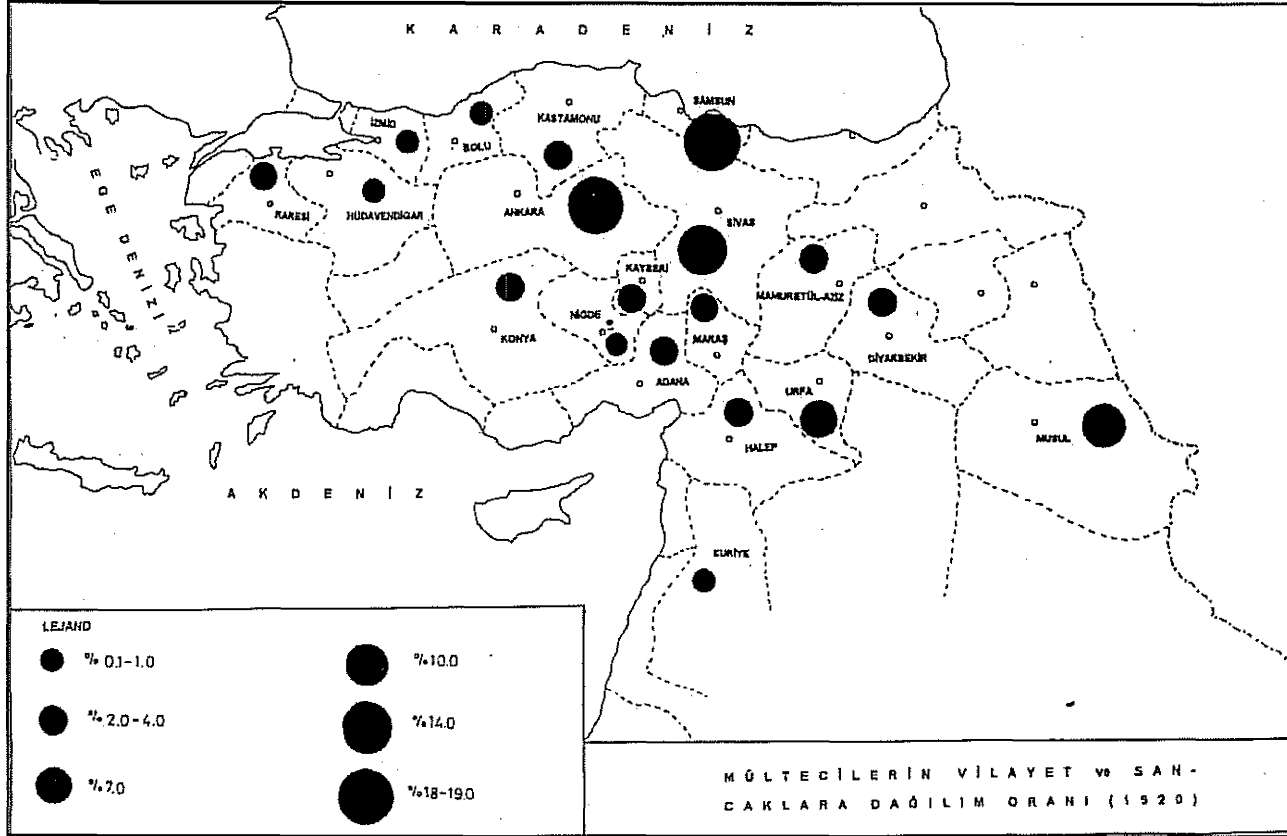
Bu üç grup göçmenlerin sayısı hakkında kesin rakamlar vermek bugün için mümkün görünmemektedir. Arşiv belgelerine istinaden, bu göçmen gruplarının toplam sayısının takriben 2.000.000 olduğunu belirtebiliriz. Bâbiâlî Türk olmayan göçmenleri ordunun güvenliği açısından Orta-Anadolu ve Suriye'ye yerleştirirken, Türk mültecileri doğu cephesinin hemen gerisine iskân etmeyi ilke olarak benimsedi. Buradaki amacı, iskân meselesini az bir sermaye ile çözümlenmek ve askerî açıdan cephe gerisini kuvvetlendirmektir. Göçmenler, din ve ırk ayrımı yapılmaksızın eldeki imkânlar dahilinde iskân ve iâşe edilmeye çalışıldı. Mondros Mütarekesi'ni müteakip, İtilâf Devletleri'nin bakışı sonucu, ilk önce gayr-i müslim göçmenler, akabinde Türk göçmenler yurt ve ocaklarına sevk edildiler. Bu arada,

göç etmeyerek I. Dünya Savaşı esnasında Rus işgal sahasında kalan Türk ahalinin esamisi kalmayacak bir tarzda, özellikle Ermeniler tarafından soykırma tâbi tutuldukları hatırlanacak olur ise, ocaklarına iade edilen Türk mültecilerin bölgenin yegane Türk nüfusunu oluşturdukları görülür. Doğuda Millî Mücadele hareketini işte bu yorgun nüfus başlatacaktır. Bu arada doğu mültecilerinin yaraları henüz sarılamadan Türk toplumu yeni bir mülteci meselesiyle tanışacaktır. Bu sefer, Yunan işgal kuvvetlerinin Batı-Anadolu ve Doğu-Trakya'da Rumlar lehine bir nüfus ihtilâlini gerçekleştirebilmek amacıyla Türk nüfusa reva gördükleri soykırım hareketinden kurtulmak isteyen Türk halkı can havliyle İç-Anadolu'ya iltica edecektir.

Netice itibarıyla, Türk devleti kuvvetli ve otoriter olduğu dönemlerde gerek hakimiyeti altındaki topraklarda yaşayan ahalinin ve gerekse diğer devletlerin hakimiyeti altında bulunan Türk ve Müslüman topluluklarının can, mal ve hâmuslarını koruyabilmiştir. Bir başka ifadeyle, söz konusu toplulukların insan hakları çerçevesinde yaşamalarının teminatı olabilmıştır. Böyle bir ortamda, dış güçler, tarihî şark politikalarını gerçekleştirmeye cesaret edememişlerdir. Ancak, Türk devleti ve toplumu zayıflayınca, Türkiye'ye karşı aralarındaki çatışmaları bir tarafa bırakarak asgarî müşterekte anlaşılan dış güçler tarihî şark politikalarını tatbik safhasına koymuşlardır. XVII. yüzyıldan günümüze kadar süre gelen Türk göç hareketleri bu politikanın bir sonucudur. O halde, günümüzde Türkiye Cumhuriyeti Türk toplumunun teminatıdır. Türkiye Cumhuriyeti güçlü, otoriter ve caydırıcı bir güç olduğu sürece hem bulunduğu bölgede barışın ve hem de Türk milletinin meskûn olduğu yerlerde göç meselesiyle karşılaşmadan insanca yaşamalarının teminatı olacaktır.

SAMSUN'UN YAKIN TARİHİ İLE İLGİLİ BİBLİYOGRAFYA DENEMESİ

Arş.Gör. Mucize ÜNLÜ

AKBULUT, D. Ali; "Darülbedayi Samsun'da", *Akademik Açı*, 1996/2, Samsun 1996, s.1-6.

_____ ; "Hamit Bey'in Canik Mutasarrıflığı Sırasında Karşılaştığı Problemler", *19 Mayıs ve Millî Mücadelede Samsun, Bildiriler (16-20 Mayıs 1994)*, Samsun 1994, s.1-8.

_____ ; "Samsun'un "Gazi Günü" ya da 19 Mayıs Bayramı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, II/33, 1995, s.771-779.

AKOK, Mahmut; "Samsun İli Havza İlçesinin Lergüde Köyünde Bulunan Tümülüsler. Les Tumuli du village de Lerdüge (vilayet de Samsun)", *Bellekten*, XII/48 (1948), s.835-854.

ALTAYLI, Alim; *Samsun Tarihi*, Samsun 1967.

ARI, Kemal; "Samsun Demiryolu'nun Temel Atma Töreni ve Reiscumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun Gezisi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VII/21, 1991, s.609-622.

- BAŞTAV, Ş.; "Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi", *Türk Kültürü*, II/20, Haziran 1964, s.59-63.

BAYRAM, Sadi; "Samsun- Ladik ve Seyyid Ahmed-i Kebir Hazretleri", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.5, Samsun 1990, s.11-13.

- BEŞİRLİ, Mehmet; *XXIX. Yüzyılın Başlarında Samsun Şehri (1755 Numaralı Samsun Şer'iyeye Siciline Göre) (H. 1200-1255; M. 1785-1839)*, (Yüksek Lisans Tezi), Samsun 1993.

BİLGİ, Önder; "Bafra-İkiztepe Kazılarının Işığında Samsun Bölgesinin Protohistoryası", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I) (1-3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s. 1-2.

CORTANZE, "Samsun Raporu (Belge 1888)", Çev. Bayram Kodaman, *Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.3, Samsun 1988, s.185-203.

ÇADIRCI, Musa; "19. Yüzyılın 2. Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I) (1-3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s. 15-23.

_____ ; "Tanzimatın Karadeniz Bölgesinde Uygulanması", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s.161-191.

ÇAĞLAR, Günay; "Atatürk'le Samsun'a Çıkanlardan Hüseyin Gerede", *19 Mayıs ve Millî Mücadelede Samsun, Bildiriler (16-20 Mayıs 1994)*, Samsun 1994, s. 9-14.

DARKOT, Besim; "Samsun", *İslâm Ansiklopedisi*, X, İstanbul 1993, s.172-178.

DAYI, Esin; "Karadeniz Sahillerine Rum, Ermeni Göçleri ve Onların Çete Faaliyetleri", *19 Mayıs ve Millî Mücadelede Samsun, Bildiriler (16-20 Mayıs 1994)*, Samsun 1994, s.15-32.

DEMİR, Yavuz; "İstiklal Harbi Konulu Şiirlerde Samsun", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I) (1-3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s. 44-52.

DİLCİMEN, Kâzım; *Canik Beyleri*, Samsun 1940.

DOĞANAY, Rahmi; "Millî Mücadelede Samsun'un Önemi ve Samsun Bombardımanı", *Prof. Dr. Bayram KODAMAN'a Armağan*, Samsun 1993, s.45-60.

DURAN, Bünyamin; "Karadeniz Bölgesinin 1870-1914 Arasında Tarımsal Gelişmesi", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I) (1-3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s.58-67.

EKEN, Halit; "Samsun'da Asayişin Sağlanması Yolunda Mutasarrıf Hamid Bey'in Aldığı Tedbirler", *19 Mayıs ve Millî Mücadelede Samsun, Bildiriler (16-20 Mayıs 1994)*, Samsun 1994, s. 33-38.

ERASLAN, Cezmi; "Atatürk'ün Samsun'daki Faaliyetleri", *19 Mayıs ve Millî Mücadelede Samsun, Bildiriler (16-20 Mayıs 1994)*, Samsun 1994, s. 39-46.

ERDENTUĞ, Nermin; "Türkiye'nin Karadeniz Bölgesi Evlenme Göreneklere ve Törenlerinin Etnolojik İncelenmesi", *I. Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri (8-14 Ekim 1973)*, Ankara 1974, s.373-382.

ERKAN, Süleyman; "Millî Mücadele Basını'nda Pontus Sorunu", *Prof. Dr. Bayram KODAMAN'a Armağan*, Samsun 1993, s. 61-88.

_____ ; "Millî Mücadele Döneminde Samsun ve Trabzon Yörelerindeki Pontuşçu İddialarla İlgili Bir Değerlendirme", *19 Mayıs ve Millî Mücadelede Samsun, Bildiriler (16-20 Mayıs 1994)*, Samsun 1994, s. 47-53

ERLER, M. Yavuz; "Sicil-i Umumî Defterlerine Göre Samsun Merkez İnâs Mektebi", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 11, Samsun 1998, s.165-177.

ESİN, Necmettin; "Mustafa Kemal Samsun'da", *Türk Kültürü*, III/25, Kasım 1964, s.52-53.

EVSİLE, Mehmet; "Birinci Dünya Savaşında Karadeniz'de Kıyı Gözetleme Faaliyetleri", *Akademik Açı*, 1997/1, Samsun 1997, s.61-69.

FIRATLI, Nezih (tan.); Gökoğlu, Ahmet; "Paflagonya (Kastamonu, Sinop, Çankırı, Safranbolu, Bartın, Bolu, Gerede, Mudurnu, İskilip, Bafra, Alaçam ve Civarı) Gayri Menkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi", *Belleten*, XVI/64 (1952), s.607-609.

GİRİTLİ, İsmet; "Samsun'da Başlayan ve İzmir'de Biten Yolculuk (1919-1922)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, III/7, 1986, s.49-57.

İĞDEMİR, Uluğ; "Alacahöyük-Çankırıkapı-Karaoğlan-Hacılar-Regium Şehri-İzmir-Namazgâh-Silifke Mozaikleri-Samsun'da Söğütlübahçe hk"., *Belleten*, IV/14-15 (1940), s. 294-295.

İNTEPE, Kemal; "19 Mayıs 1919", *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, 103/291, Mayıs 1984, s. 85-87.

İPEK, Nedim; "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu'daki Göç Hareketleri", *19 Mayıs ve Millî Mücadelede Samsun, Bildiriler (16-20 Mayıs 1994)*, Samsun 1994, s. 54-112.

_____ ; "Canik Sancağı'nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.10, Samsun 1997, s.145-161.

JAESCHKE, Gotthard; "Havza'da Mustafa Kemal Paşa", *Belleten*, XLVI/182 (1982), s. 347-352.

KARAGÖZ, Rıza; "Canik Sancağı'nda Ermeni Çetelerinin Faaliyetleri (1889-1896)", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.11, Samsun 1998, s.251-257.

_____ ; *Canik Ali Paşa* (Basılmamış Doktora Tezi),Samsun 1998.

KIRZIOĞLU, Fahrettin; "Karadeniz'in Doğu Kıyıları, Gürcistan ve Eski "Turabozan" Vilayetimizin (Batum- Samsun Dahil) Bölgesinde, MÖ. VII. Yüzyıldan Osmanlı Fethine Kadar Yerleşen Türkler ve Coğrafyada Yaşayan Hatıralar", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I) (1- 3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s. 83-91.

KOCAOĞLU, Bünyamin; "Millî Mücadele'de ve Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Samsun'da Basın Hayatı ve Cemiyetler", *Akademik Açt*, 1996/2, Samsun 1996, s.241-246.

KOÇ, Şahin; "R. Vadala'ya Göre Selçuklular, Osmanlılar ve Cumhuriyet Döneminde Samsun", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.2, Samsun 1987, s.181-189.

KODAMAN, Bayram; "XVIII. Yüzyıl Sonunda Samsun Gümrüğü", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, (Uluslararası I) (1-3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s.92-97.

KONUĞÇU, Enver; "Havza Genelgesi", *19 Mayıs ve Millî Mücadelede Samsun, Bildiriler (16-20 Mayıs 1994)*, Samsun 1994, s. 113-119.

KOPRAMAN, Kâzım Yaşar; "Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre Samsun", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s. 63-67.

KÖSE, Osman; "Ruslar'ın Samsun'u Bombardımanı (1915)", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 11, Samsun 1998, s.139-156.

KURAN, Ercüment; "Cumhuriyet Dönemi'nde Samsun'un Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Gelişmesi", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.7,Samsun 1992, s.121-125.

_____ ; "Millî Mücadele Esnasında Pontus Rum Devleti Kurma Teşebbüsleri", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*,Samsun 1988, s.77-82.

ÖZ, Mehmet; *Population, Taxation and Regional Economy in the District of Canik (According to Ottoman Tahrir Defters, 1455-1576)*, Cambridge 1990.

_____ ; "Tahrir Defterlerine Göre Canik Sancağı'nda Nüfus", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.6, Samsun 1991, s.173-207.

_____ ; "XVII. Yüzyıl Ortasına Doğru Canik Sancağı", *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan*, Samsun 1993, s. 193-206.

ÖZCAN, Selim; "Samsun Hükümet Konağı Yangını", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 11, Samsun 1998, s.259-264.

ÖZDAL, M. Ecri; "Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı Genel Panoraması", *Atatürk Haftası Armağanı*, 10 Kasım 1982, s.85-102.

ÖZKAYA, Yücel; "Canikli Ali Paşa", *Belleten*, XXXVII/144 (1972) , s.483-525.

_____ ; "XIX. Yüzyılın İlk yarısında Samsun'da Azınlıklar ve Samsun'un İktisadî Durumu Hakkında Görüşler", *19 Mayıs ve Millî Mücadelede Samsun, Bildiriler (16-20 Mayıs 1994)*, Samsun 1994, s. 120-125.

ÖZTÜRK Cemil; "Millî Mücadele'de Orta Karadeniz'de Pontusçuluk Hareketleri", *19 Mayıs ve Millî Mücadelede Samsun, Bildiriler (16-20 Mayıs 1994)*, Samsun 1994, s.126-153.

PEKER, Kemal; "Atatürk ile Samsun'a Çıkan Ali Mümtaz Tünay'a Ait Hatıram" ,*Türk Kültürü*, VIII/95, Eylül 1970, (1-4), s. 753-756.

SAFRAN, Mustafa; "XIII ve XIV. Yüzyılda Karadeniz Limanlarının Ticarî ve Tarihî Önemi", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s.459-462.

"Samsun'a Çıktığım Gün Umumî Durum ve Manzara", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Özel Sayı 52-58, 1989 , s.21-132.

SARCAN, Ali; *Samsun Tarihi*, Ankara 1966.

SARIKÇIOĞLU, Ekrem; "Samsun Bölgesi'nin Dinler Tarihindeki Yeri", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I) (1-3 Haziran 1998)*, Samsun 1990, s. 151-158.

SAYDAM, Abdullah; "Millî Mücadele Yıllarında Türkiye-Azerbaycan İlişkileri", *19 Mayıs ve Millî Mücadelede Samsun, Bildiriler (16-20 Mayıs 1994)*, Samsun 1994, s.154-172.

SEMERÇİ, Ahmet; "M. Kemal Paşa Samsun'a Çıkmadan Önce Samsun ve Çevresindeki Durum", *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan*, Samsun 1993, s. 257-274.

ŞEVKET, A.; "İstiklâl Harbinde 38. Alayla Samsun'dan İzmir'e" (121.Sayı Eki), *Askerî Mecmua*, 59/121, Haziran, 1941.

Tarih Boyunca Samsun ve Samsun Belediyesi, Ankara 1977.

TERZİ, İhsan; "Samsun Yalı Camii ve Kitabesi", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.5, Samsun 1990, s.259-269.

_____ ; "Samsun'da Tarihî İki Eser ve Kitabeleri", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.2, Samsun 1987, s. 259-266.

TEVEFİOĞLU, Fethi; "Atatürk İle Samsun'a Çıkanlardan: Üsteğmen Abdullah (Kunt), (1888-1961)", *Türk Kültürü*, XXIV/278, Haziran 1986, (11-14), s.351-354.

_____ ; "Atatürk'le Samsun'a Çıkanlardan: Hüsrev Gerede", *Türk Kültürü*, VII/82, Ağustos 1969, (24-31), s.692-699.

_____ ; "Atatürk'le Samsun'a Çıkanlardan II. Cevad Abbas Gönen ve Muzaffer Kılıç", *Türk Kültürü*, VII/83, Eylül 1969, (3-11), s.815-823.

_____ ; "Atatürk ile Samsun'a Çıkanlar III. İbrahim Tali Öngören", *Türk Kültürü*, VIII/84, Ekim 1969, (7-17), s.883-893.

_____ ; "Atatürk İle Samsun'a Çıkanlar IV. Refik Saydam", *Türk Kültürü*, VIII/85, Kasım 1969, (22-31), s.22-31.

_____ ; "Atatürk İle Samsun'a Çıkanlar V. General Kâzım Dirik", *Türk Kültürü*, VIII/86, Aralık 1969, (1-21), s.105-125.

_____ ; "Atatürk İle Samsun'a Çıkanlar VI. Top. Bnb. Kemal, Piyade Yzb. Mustafa Vasfi (Süsoy) ve Üsteğm. Hayati", *Türk Kültürü*, VIII/87, Ocak 1970, (1-7), s.169-175.

_____ ; "Atatürk İle Samsun'a Çıkanlar VII. Yzb. Ali Şevket Öndersev, Birinci Sınıf Kâtib Fâik Aybars ve Dördüncü Sınıf Kâtib Memduh Atasev", *Türk Kültürü*, VIII/88, Şubat 1970, (4-7), s.236-239.

_____ ; "Atatürk İle Samsun'a Çıkanlar VIII. Kurmay Mülhaka Yüzbaşı Ali Mümtaz (Tünay)", *Türk Kültürü*, VIII/91, Mayıs 1970, (19-23), s. 443-447.

_____ ; "Atatürk İle Samsun'a Çıkanlar IX. Üsteğmen Arif Hikmet Bey (Em. Hâkim Tümgeneral Hikmet Gerçekçi)", *Türk Kültürü*, VIII/93, Temmuz 1970,(1-8), s.569-576.

_____ ; "Atatürk İle Samsun'a Çıkanlar X. Kurmay Yb. Mehmet Akif (Ayıcı)", *Türk Kültürü*, IX/99, Ocak 1971, (1-4), s.185-188.

TORUN, Mehmet; *Samsun ve İlçeleri Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 1954.

ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir; "Atatürk Samsun ve Havza'da (19 Mayıs-12 Haziran 1919)", *Türk Kültürü*, V/49, Kasım 1966, s.30-35.

VADALA, R.; *Samsoun (Passé-Présent- Avenir)*, Paris 1934.

YAZICI, Nuri; "Canik'te Pontusçu Faaliyetlerin Ortaya Çıkışı", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s.435-453.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin; "1485-1576 Yılları Arasında Samsun Şehri", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s. 297-303.

_____ ; "Samsun Halkının Kullandığı Eşyalar Üzerinde Bir Tahlil Denemesi", *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, C. V, Ankara 1983, s. 271-281.

YOLALICI , M. Emin; "Maarif Salnamelerine Göre Canik Sancağı'nda Eğitim-Öğretim Kurumları", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.10, Samsun 1997, s.321-346.

_____ ; "1267-1277 Yıllarına Ait Samsun Şer'iyeye Sicil Defterine Göre Gayr-i Müslimlerin Durumu", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s. 455-458.

_____ ; "19. Yüzyılda Canik Sancağı'nda Ziraat Üretim", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.6, Samsun 1991, s.325-331.

_____ ; "Hazine Dar Zade Abdullah Paşa'nın Terekesine Göre Samsun'un İktisadî ve İctimaî Yapısı", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.2, Samsun 1987, s.266-270.

_____ ; "Samsun Belediyesi'nin 1922-1923 Yıllarında Fakir ve Acizlere Yardım Faaliyetleri", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 11, Samsun 1998, s.31-41.

_____ ; *Samsun Eşrafından Hazinedâr-zâde es- Seyyid Abdullah Paşa'nın Terekesi*, Samsun 1987.

_____ ; "XIX. Asrın Ortalarında Samsun Halkının Kılık Kıyafetleri ve Kullandıkları Eşyalar", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I) (1-3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s.223-232.

_____ ; *XIX. Yüzyılda Canık (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1998.

SAMSUN'UN BİR BAYRAMI*

Neden olsun? Eğer Gazi'den çıkan, Gazi'nin vatan hâlâsına matuf herhangi Hareketten doğan bir bayram tasavvur olunuyorsa o bayram yalnız Samsun'un değil, umum vatanın, umum Türklerin olmalıdır. Çünkü Gazi'nin açtığı o büyük cidal, yalnız Samsun'u değil, umum vatani kurtarmıştır. Gazi vatani mahve sürükleyen kötü bir idareye karşı ilk isyan bayrağını Samsun'da açmıştır. Gerçi bunu evvelce tasavvur ve tasmin buyurmuşlardır. Fakat fi'le ihtiram Samsun'dan başlamıştır. Samsunlular tarihin kendilerine bahsettiği bu şerefli fırsatı fevt etmeyerek vak'ayı geçen sene tesbit ve memleket hesabına bir bayram olarak kabul eylediler. Bu bayram iki senedir büyük tezahüratla tes'id olunuyor. Bundan sonra da devren alâ devr tes'id olunacağına şüphe edilemez. Fakat gönül pek arzu eder ki istiklâl ve inkılâp tarihinde pek mühim olan bu gün umum vatan için tebcil ve tes'id olunsun. Bu gün de, inkılâp ve ihtilâlin başlangıcı olmak hasebiyle sair bayramlar arasına girsin.

* Samsun, 24 Mayıs 1927, nr.118.

GAZİ GÜNÜ*

.335 senesi Mayıs'ın ondokuzunda Samsun'a büyük bir sima çıktı. O zaman memleket büyük bir badireden mağlup çıkmış, yağma ve garete tutulmuş, koynunda büyüttüğü bir takım nankörlerin bile hâinâne tecavüzlerine maruz kalmıştı. Ordu müfettişi namı altında memleketimize ayak basan bu simadan o zaman kimse bir şey anlamamıştı. Çünkü o zaman memleket kafası yerinde anlayacak halette değildi. Muhtelif ve mutteza kavgaların hasıl ettiği hây-hûy içinde kendinde geçmiş gibi idi. O büyük sima burada bir hafta sessizce durdu. Etraf ve eknahı dinledikten ve anladıktan sonra mekânı Anadolu içlerine nakletti. İşte o zaman o büyük simâdan bir şeyler okunmağa başladı. Meğer o simâ, o zât, o zekâ ordu müfettişi değil, bir vatan mübeşşiri imiş... Üç sene sonra vatanın nail olacağı şerefli istiklâlini müjdeliğe gelmiş...

Samsun, bunu o zaman anlamamış ise herkes gibi ma'zurdur. Çünkü o beşâretin cihanı hayrette bırakan mevzu ve medîlûnünü idrak eylemekte cihandaki izhar-ı acz eylemiş idi. Bu manevî ve fikrî acz, istiklâl mücadelesinin cihan-ı husumeti duçar eylediği maddî aczin vuku-ı kat'isine kadar devam etti.

338'de denildi ki, Türkiye hayat ve istiklâl hakkını, tarih-i cihanda bir misli sebkât etmeyen muazzam zaferiyle düşmanlarından aldı. Önlerinde de Gazi Mustafa Kemal Paşa vardı.

Bir hakikatin, bâzîr-î âlâmetler karşısında bu derece ve bu kadar inkâr olunması enderdir... Olan oldu. Bir senelik uyku içindeki şereften semaya doğru bir şu'le-i ikaz ve intibah yükseldi. Gördük, anladık, iman ettik. Üç gün sonra inkâra kalkanlarla, ne sözümlüz ve ne de özümüzün münasebeti yoktur. Onlar bu mübahaseye sâik olan millî vicdanın darbeleriyle harice veya sahile atılmış bî-lüzum nesnelerdir.

Şimdi biz bu vuku ile vücudun tarihini tesbit ediyoruz. Her fert ve her memleket bu cihanşümûl cidal ve zaferden payını alsın diyoruz. Ortada taksim-i ganâim yok. Hisse-i şeref ve zafer var. Böyle vaziyet karşısındaki kıymetimiz ne olsa gerektir ? O çetin imtihanda kaç nümro alabiliriz ? Pek sarih olarak malumdur ki böyle bir nasip davasındaki hakkımızın mertebesi yüksektir. Belki de birincidir. Çünkü Anadolu'yu kurtarmağa gelen o büyük Türk, Anadolu toprağı olarak ilk adımını Samsun iskelesine atmıştır.

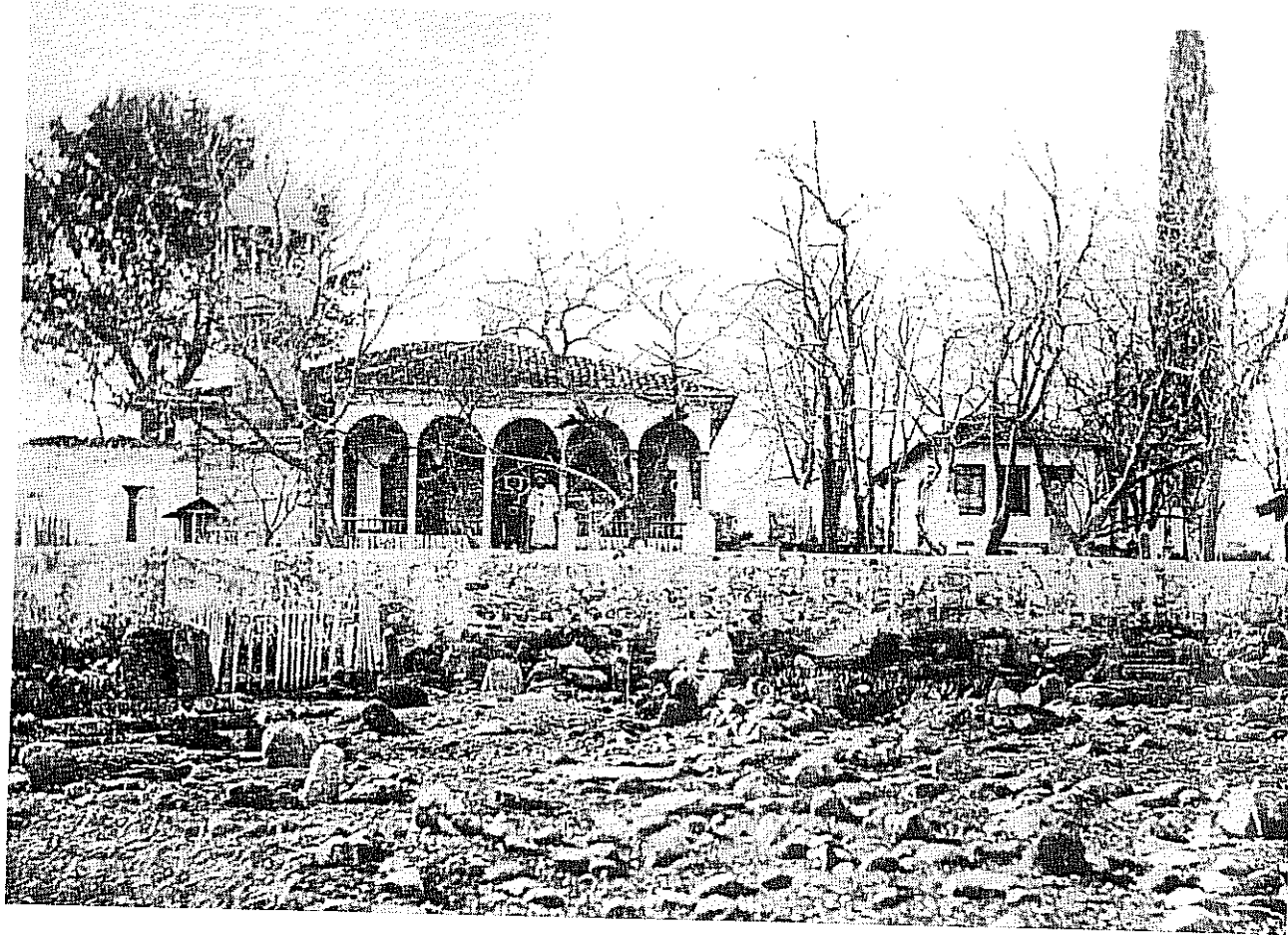
* Samsun, 15 Mayıs 1927, Nr.115.

Büyük inkılâbın, büyük ihtilâlin, o muazzam mücadelenin plânlarını burada tasavvur ve tertip etmiştir. Bunun menakip ve mefahir noktasından ehemmiyeti der-kârdır. Samsunlular bu mühimmeyi bir sene evvel takdir ettiler. Büyük halaskârın oturduğu binayı kendisine bir şükran hediyesi olarak takdim ve bir hey'et vasıtasıyla da ifa-yı râsime-i tazim eylediler. Bu sene de o büyük hatırayı te'yid için ilk ayak bastığı iskelenin civarına heykelini rekzediyorlar. Birkaç gün sonra yani 19 Mayıs günü hem heykelin vaz'-ı esasî resmi ve hem de o büyük günün sene-i devriyesi için mu'tad olan ihtifâl yapılacaktır. 19 Mayıs günü bütün Samsunlular ve Samsun'da duranlar bu tezahürata iştirak edeceklerdir. Artık 19 Mayıs, Samsun'un Gazi Günü'dür. Şükran günüdür. Bu gün Samsun ile halâskârının temasa geldiği gündür. Bu itibarla istiklâl tarihinin mebdei 19 Mayıs oluyor. Samsun, tarihin bu kadar büyük ve şerefli gününe ünsiyet peyda etmekle ne derece sürûr-ı iftihar hissetse ve hissiyatını ne kadar büyük merasım ile izhar ve i'lâ eylese hakkı vardır. Hatta yerden göğe kadar... Çünkü hepimiz yerde iken bu günden sonra göğe çıktık.

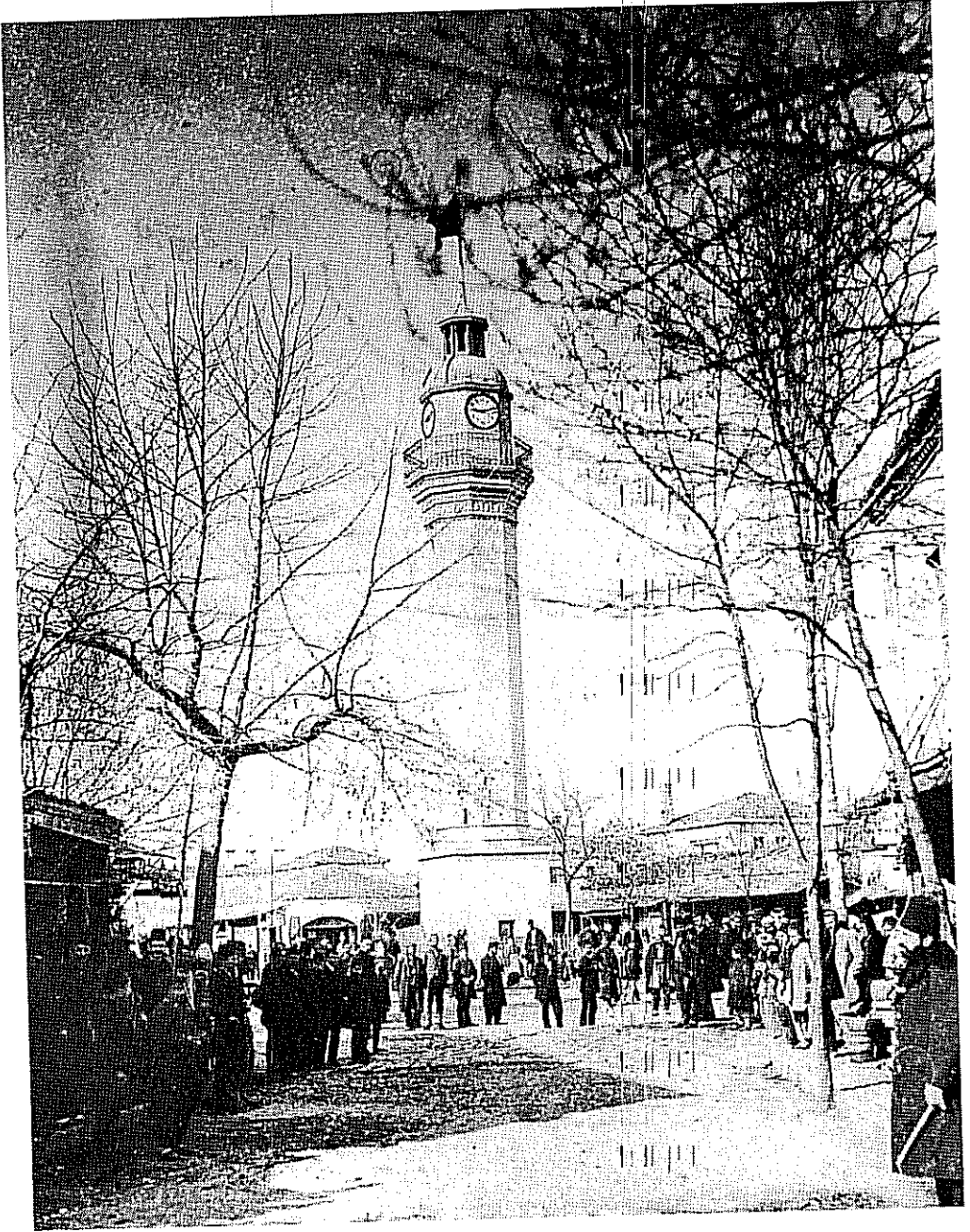
Edhem Veysi

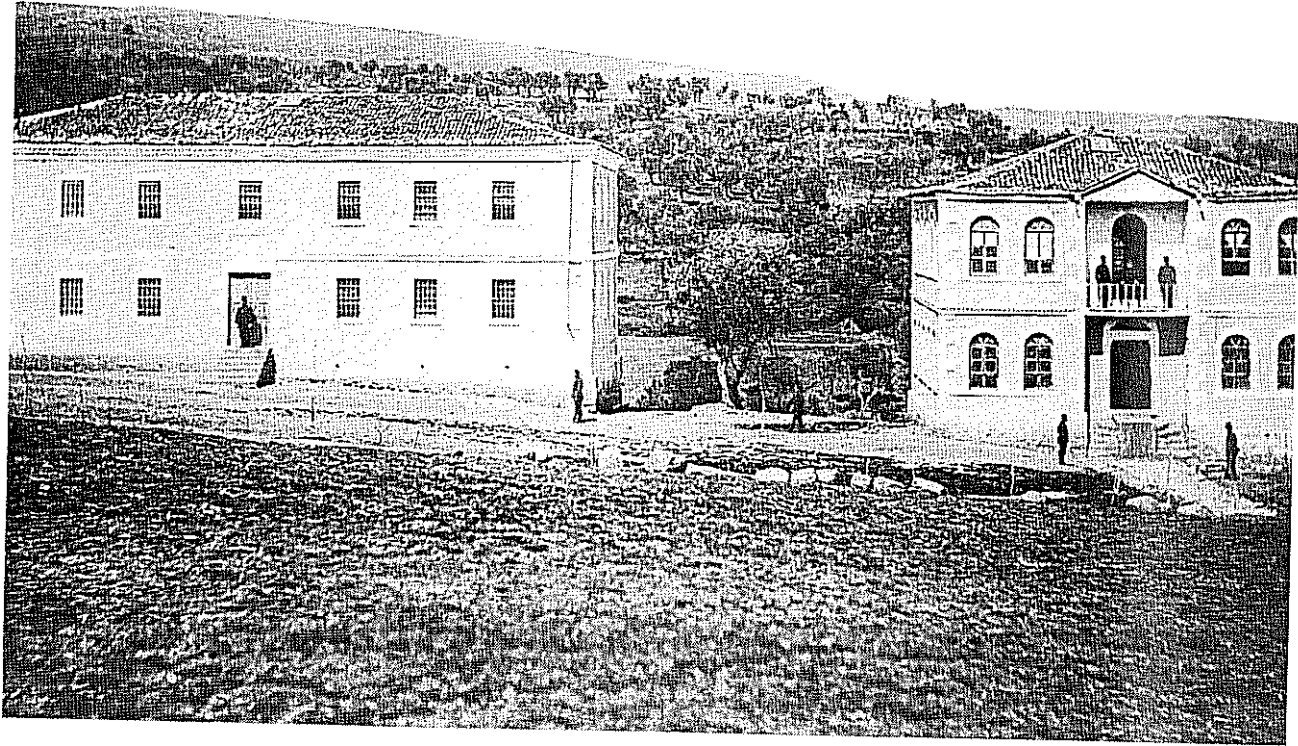
Samsun'da Nam-ı Akdes Hazret-i Hilâfetpenahiye Mensup Cami-i Şerif
(İ.Ü. Merkez Ktp. Alb. No: 90764/1).

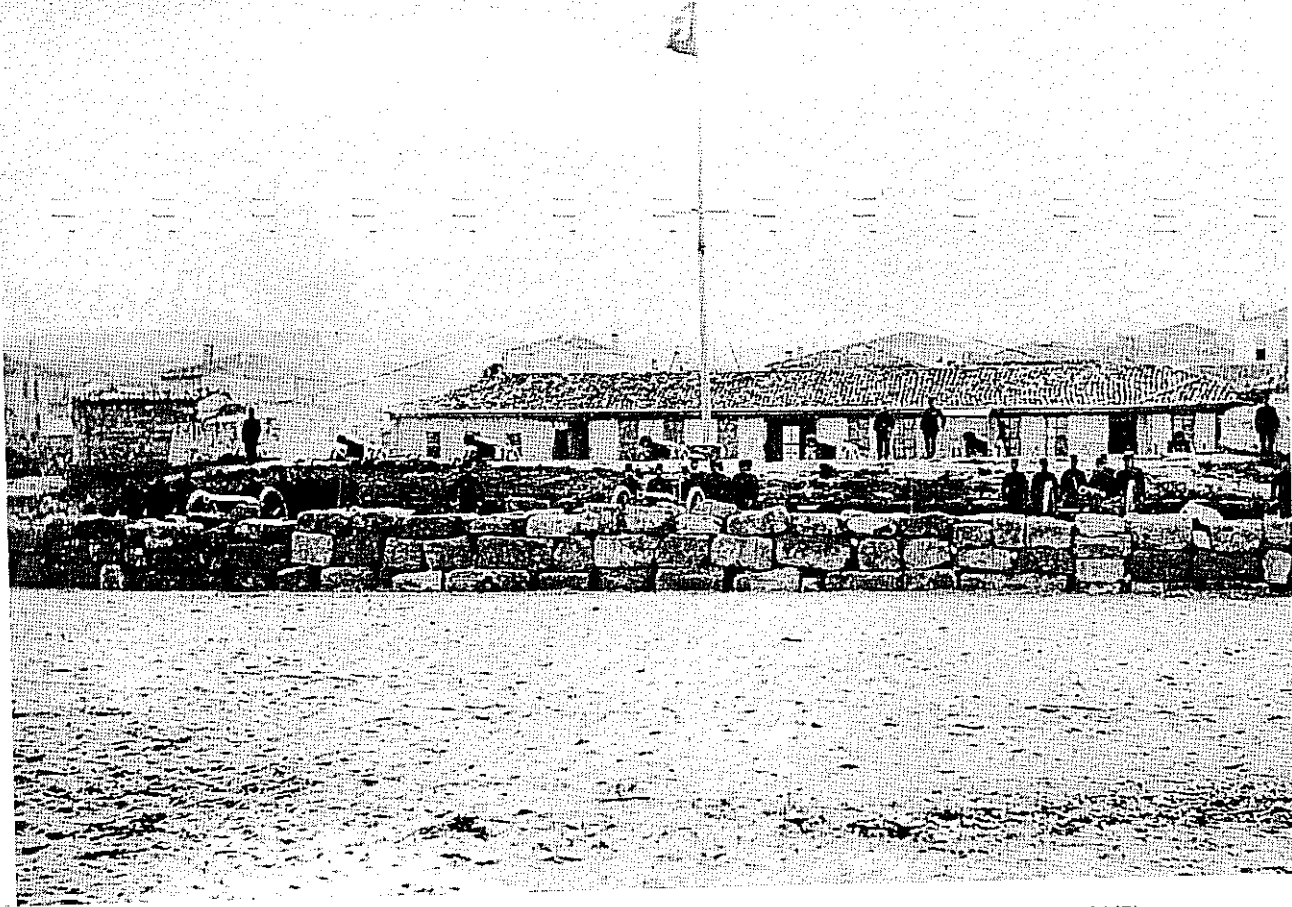
Samsun'da Seyyid Kutbeddin Türbesi ile Kabristanı (İ.Ü. Merkez Ktp. Alb. No: 90764/5).

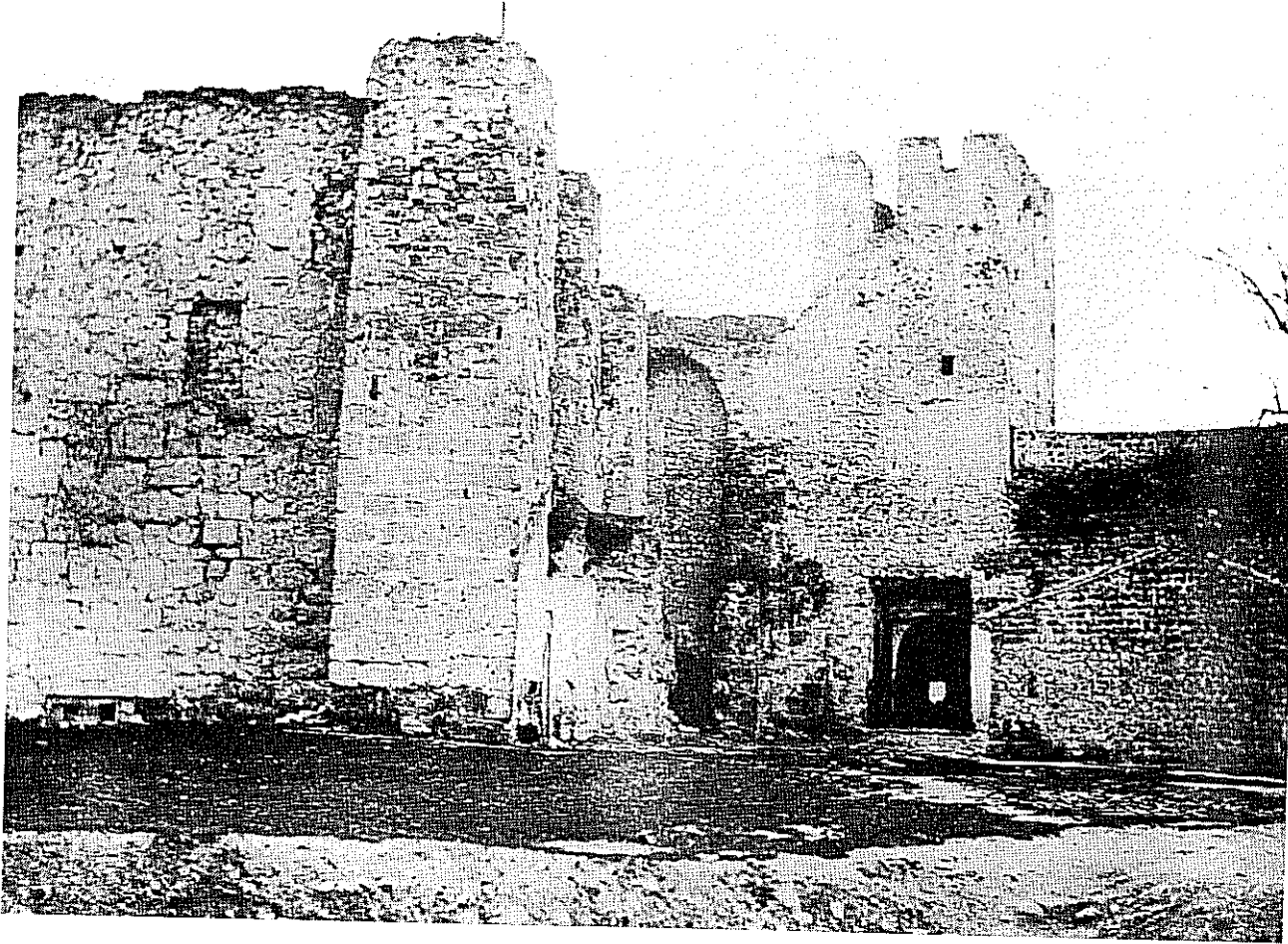
Samsun'da İskele Caddesinde Saat Kulesi (İ.Ü. Merkez Ktp. Alb. No: 90764/4).

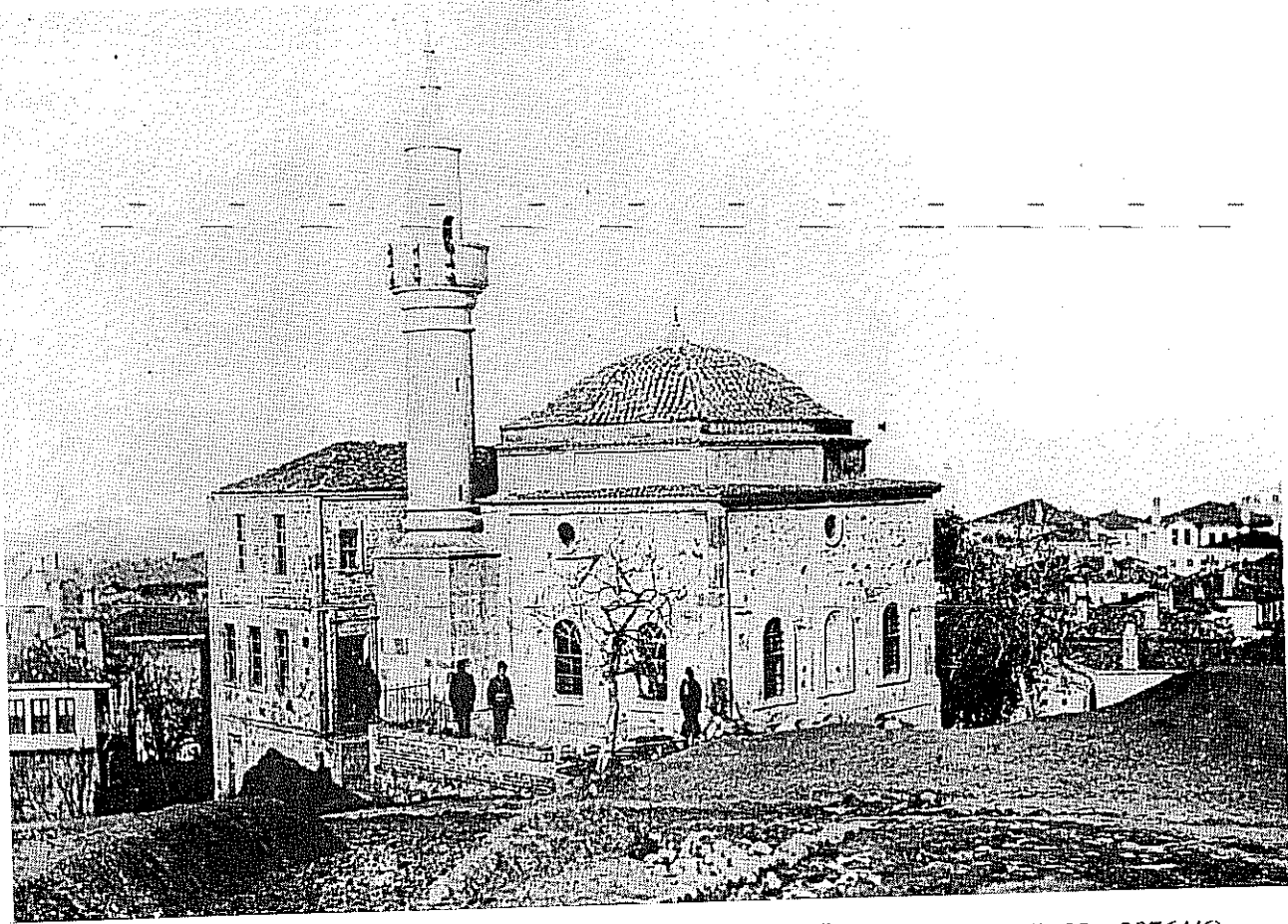
Samsun'da Kadı Köyünde Redif Dairesi ile Deposu (İ.Ü. Merkez Ktp. Alb. No: 90764/7).

Samsun'da Sahilde Macar Tabyası (İ.Ü. Merkez Ktp. Alb. No: 90764/8).

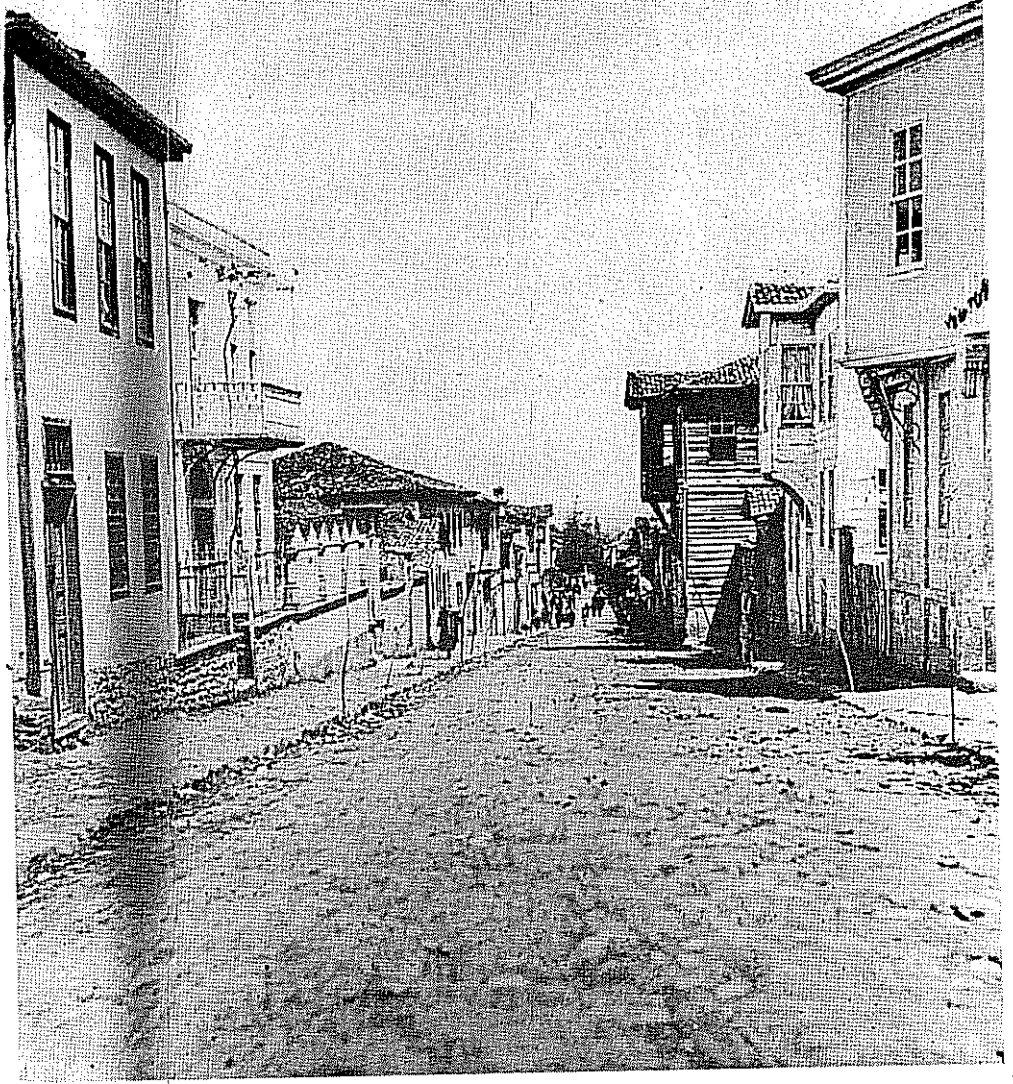
Deniz Kenarında Samsun'un Eski Kalesi (İ.Ü. Merkez Ktp. Alb. No: 90764/10).

Samsun Unkapanı'nda Kurşunlu Tekyesi ve Cami-i Şerifi (İ.Ü. Merkez Ktp. Alb. No: 90764/6).

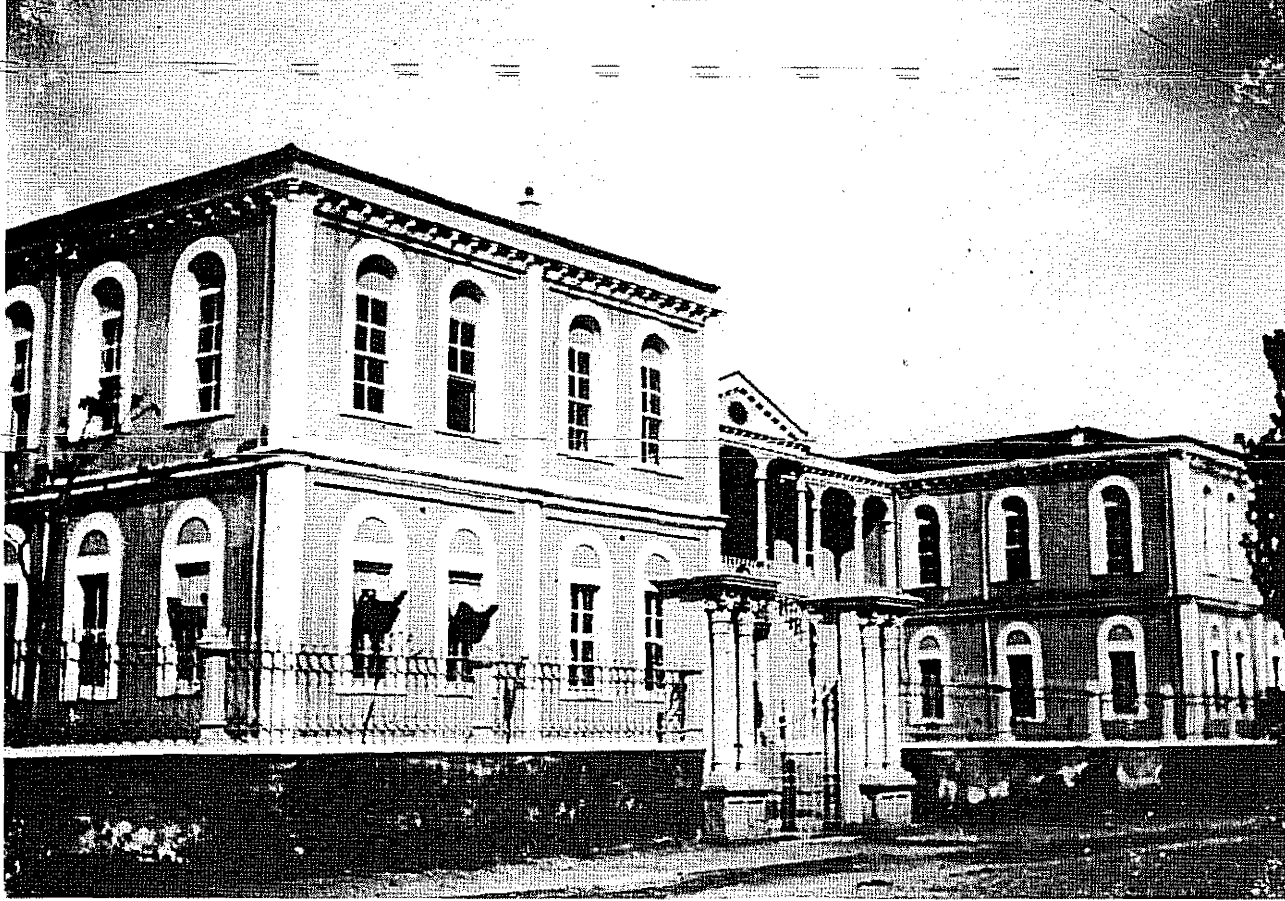
Samsun Belediye Dairesi (İ.Ü. Merkez Ktp. Alb. No: 90764/13).

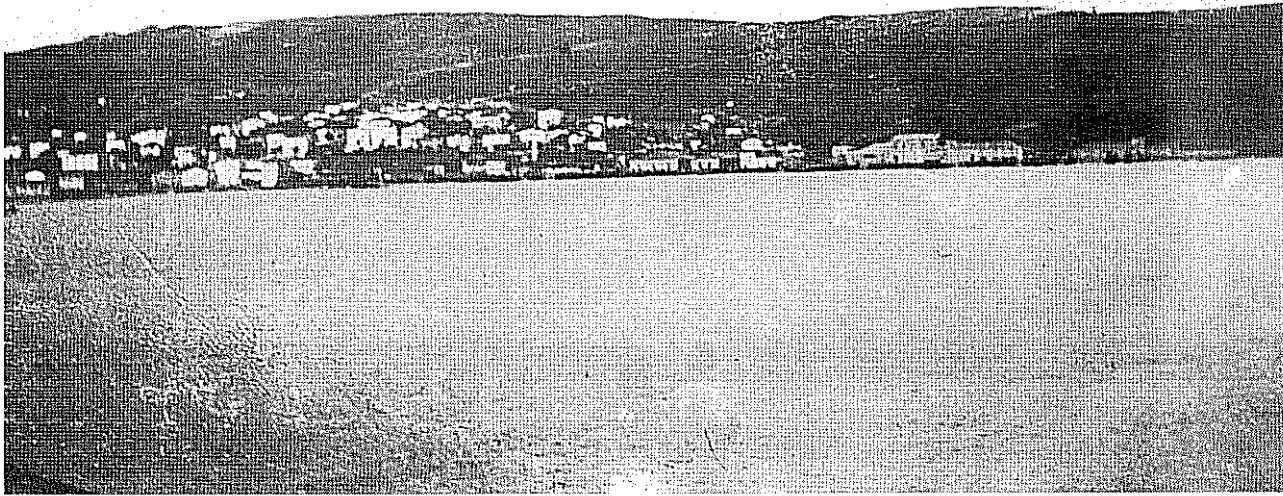
Samsun'da Subaşı Caddesi (İ.Ü. Merkez Ktp. Alb. No: 90764/14).

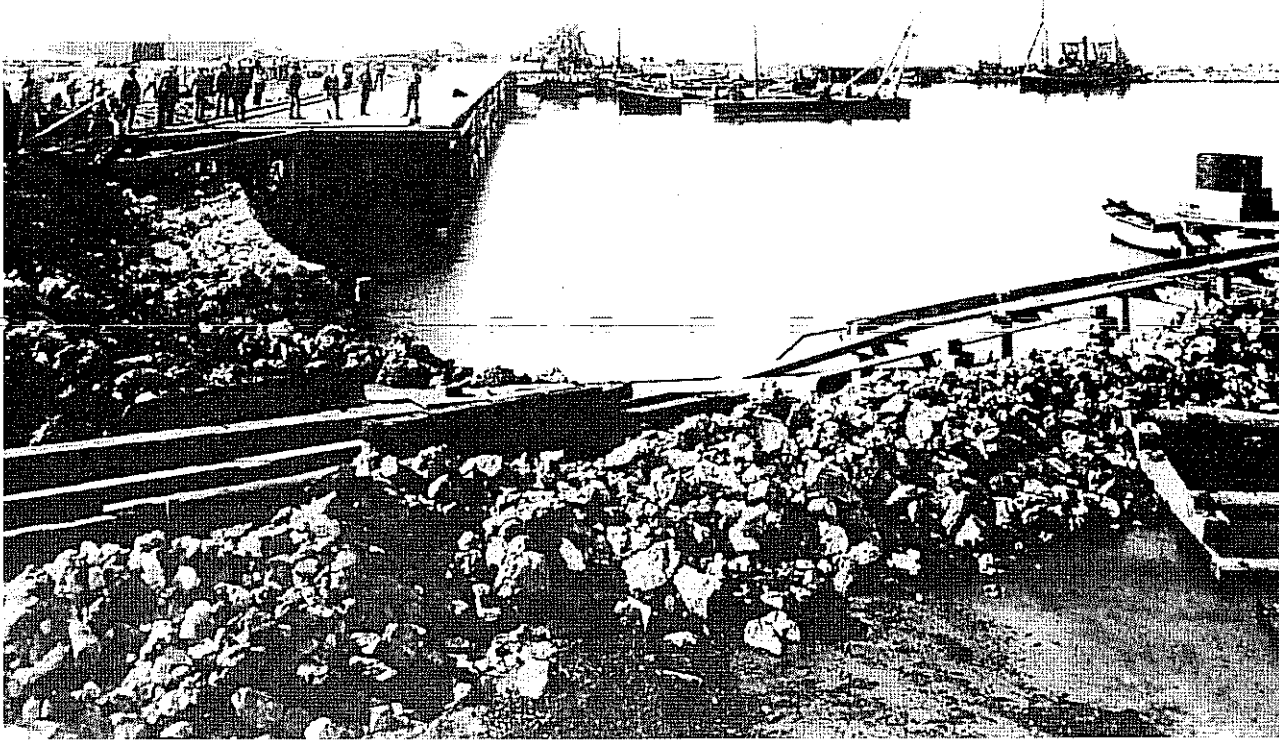
Samsun Kalyon Burnu'nda Fener Kulesi (İ.Ü. Merkez Ktp. Alb. No: 90764/17).

Samsun'da Hükümet Konağı (İ.Ü. Merkez Ktp. Alb. No: 90458/4).

Samsun Şehrinin Batı Kısmından Bir Görünüş (İ.Ü. Merkez Ktp. Alb. No: 90458/5).

Samsun Liman ve Rıhtımının Yükleme Mahsus Kısmı (İ.Ü. Merkez Ktp. Alb. No: 91550/8).